

AZ ALFÖLD KÉSŐBAROKK ÉS KLASSZICISTA ÉPÍTÉSZE- TENEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Építészettörténetünk által nagyon kevésbé kutatott témakör az Alföld későbarokk és klasszicista építészete. Ezen a vidéken alig maradt meg korábbi időből származó emlék, ami pedig a törökidő után született — egy-két csúcsteljesítménytől (kalocsai székesegyház, kecskeméti, debreceni Nagytemplom) eltekintve —, első látásra átlagában jellegtelennek, az érdektelenségig provinciálisnak tűnik. Egy alföldi falu vagy mezőváros bármely valláshoz tartozó temploma vagy községháza komoly téralakítási igény nélkül, kívül-belül dísztelenül vagy típus-díszítéssel — ugyanolyan, mint a szomszéd falué, s azután még tíz, száz falué — hordozhat-e lényeges problémát a magyar építészettörténet számára, van-e bármi jelentősége?

Ha csak egy épületre vonatkoztatva tesszük fel a kérdést, talán jogos a nemleges válasz. De éppen az átlagot, a fennmaradt emlékek összességét vizsgálva kellett megállapítanunk, hogy e terület építészeti tevékenysége a XVIII. század második s a XIX. század első felében egyáltalán nem jelentéktelenebb az ország más területeinek építészetenél, sőt néhány fontos problémát éppen itt érzünk a legélesebben felvetődni. A klasszicizmusnak nemzeti építészetté válása — jellegzetesen helyi építészeti kialakulása; átlag és csúcsteljesítmények, népi és „nagy” építészeti egymáshoz való viszonya, kapcsolata; ezzel összefüggően az építészeti kontinuitásának kérdése a korábbi századoktól kezdve — ezeket a kérdéseket kívánjuk vázlatosan vizsgálni az Alföld építészetiében.

A számításba jövő emlékműanyag nagyobb részét egyházi, kisebb részét világi középületek teszik ki; ezeknek a megépítése volt az a feladat, mely az építőgyakorlat kialakulására és fejlődésére erősebb befolyással volt, s az elért eredmények ezekről olvashatók le a legjobban. Mivel e tanulmány egy teljesebb feldolgozásnak csupán vázlata, vizsgálódásunk körét itt csak az emlékműanyag egy nagyobb részére, a templomépítészetre terjesztjük ki. Ezen belül főleg a legérdekesebb kérdéseket felvető protestáns templomépítészettel foglalkozunk majd. Tanulmányunk első részében a tárgyalt időszak protestáns templomépítészetének jellemző vonásait s azok történeti kialakulását kívánjuk vizsgálni; a második részben pedig az alföldi városok fejlődésének folyamatában az építészeti, közelebbről a protestáns templomépítészet társadalmi hátterét, városfejlődés és építészeti összefüggését.

I. A protestáns templomépítészet jellemző vonásai az Alföldön

A katolikus templomépítészet csúcsteljesítményei az Alföldön idegenből jött vagy idegen származású mesterek nevéhez fűződnek (Kalocsa, Kecskemét, Szabadka) — az átlagos falusi templomok pedig többnyire bécsi

kamarai títustervek alapján épültek. A Rákóczi-szabadságharc bukása után, amikor az ország Habsburg-uralom alá került, ez a katolikus templomépíté-
szet szabadon, s az anyagi lehetőségek lassú javulása következtében, főleg
a század második felében egyenletesen kivirágozhatott; de mivel idegenben
kialakult erős téralkotásbeli és formai hagyománnyal rendelkezett, csak
lassan vált otthonossá.¹

A protestánsok templomépítéseit viszont a vallási elnyomás erősen
korlátozta: a török kiűzése nem sok javulást hozott a protestáns vallásgyakor-
lat és a templomépítés lehetőségeinek szempontjából. Rákóczi szabadság-
harca a vallási türelem rövid korszaka volt, de utána — különösen az Alföld-
ön, ahol nem voltak kijelölve artikuláris helyek² — fokozatosan romlott
a protestánsok helyzete. Építézetük erős fellendülése csak 1781 után követ-
kezett be, amikor a türelmi rendelet megengedte a protestánsoknak a szilárd
anyagból való templom építését, később a toronyépítést is, s 1791-től kezdve
megszűnik minden politikai és jogi korlátozás. A lefojtott energiák hirtelen
felszabadulása következtében nagy protestáns templomépítési tevékenység
indul meg, elsősorban az Alföldön. Két-három év alatt az egyes városok,
falvak egyházai összegyűjtik-összeadják a szükséges pénzt, téglágetetéshez
fognak, maguk vállalják az építőanyagok szállítását: minden erejüket az
építkezésre összpontosítják, s ettől kezdve folyamatosan épülnek az Alföld
protestáns templomai.

A protestáns templomtípus

A türelmi rendeletet megelőzőleg már tapasztalható kisebb fellendülés
1770—1780 között, amikor II. József mint régens, bekapcsolódik a kormány-
zásba; ekkor több, főleg Pest környéki község protestáns gyülekezete kap enge-
délyt kötemplom építésére (Domony, Dömsöd, Gomba, Maglód, Pánd, Páty,

¹ A század első felében a felekezeti helyzettől szinte teljesen független általános
szegénység miatt a falusi katolikus templomépítézet is főleg a megmaradt középkori
templomok kijavítására, vagy egyszerű, sokszor középkori formát őrző kis templomok
építésére korlátozódott.

² Az artikuláris helyeket még a török kiűzése előtt, a Habsburg-uralom alatt levő
országrészekben jelölték ki, az 1681-es soproni országgyűlés XXV—XXVI. törvénycik-
kében. Ebben megengedik a szabad vallásgyakorlatot, de csak a földesurak jogainak
sérelme nélkül. A protestánsok visszakapják azokat a templomokat, amelyeket maguk
építettek és római katolikus szertartás szerint még nem szenteltek fel. A királyi reso-
lúcióban felsorolt helyeken (artikuláris helyek) jelölnek ki telket a protestánsoknak temp-
lom, paplak és iskola építésére. Az 1687-es országgyűlés XXI. törvénycikkében a soproni
országgyűlés említett határozatait kegyelemből érvényesnek jelenti ki az uralkodó.
Az 1691-ben megjelent Explanatio Leopoldina azonban már megszorításokat tartalmaz,
s úgy magyarazza az 1681-es és 1687-es határozatokat, hogy a protestánsok tarthatnak
nyilvános, szabad vallásgyakorlatot, de csak az artikuláris helyeken; meg kell tartaniuk
a katolikus ünnepeket, s meg kell fizetniük a plébánosnak a stólat. A protestáns földes-
urak saját használatukra építhetnek imaházat, de másokat, főleg lelkészeket nem enged-
hetnek oda. 1701-ben olyan rendelet jelenik meg, mely szerint a török alól felszabadult
országrészekre nem érvényesek az 1681-es határozatok, s mivel nincsenek kijelölve
artikuláris helyek, a protestánsok nem tarthatnak vallásgyakorlatot. Ezt erősíti meg
1716-ban az a királyi rendelet, mely megtiltja, hogy a protestánsok az artikuláris helye-
ken kívül bárhol is tarthassanak istentiszteletet. E rendelet célja a Rákóczi-szabadság-
harc alatt épített vagy visszafoglalt protestáns templomok vallásgyakorlatának meg-
szüntetése volt. S végül 1731-ben a Carolina Resolutio világosan különbséget tesz nyilván-
os és magánjellegű vallásgyakorlat között, s az előbbit csak az artikuláris helyeken
engedélyezi; ezenkívül pedig törvényesíti a katolikus templomfoglalásokat. — 1781-ig
ezek a rendeletek határozzák meg a protestánsok helyzetét.

Szabadszállás, Szalkszentmárton stb.). Ezeket a példákat azért kell különösen szemügyre vennünk, mert ezekben jelentkezik először — minden komoly kőépítészetbeli előzmény nélkül — az a kialakult, jellegzetesen magyar protestáns templomtípus, mely az egész országban megtalálható, de az Alföldön uralkodó, sőt csaknem kizárólagos az 1770 utáni fellendülés idején, s még a XIX. században is.

Domony és Maglód centrális elrendezésű, kis evangélikus templomát kivéve a felsorolt községek templomai (mindegyik református) a vizsgálandó templomtípushoz tartoznak; 1770—1780 között épültek,³ s a belső tér kialakításában teljesen megegyeznek (1—4, 7). Homlokzat előtt álló toronyhoz hosszanti alaprajzú, egyhajós templomtér csatlakozik, melyet hevederes csehboltozat fed, s a két szélső boltszakasz alatt hat-hat kis csehbolttal, s ennek megfelelő számú pillérrel vagy falpillérrel alátámasztott karzat helyezkedik el, egyik az orgona, másik a hívek számára. A szószék az egyik hosszoldal közepén foglal helyet.

E templomtípus legérdekesebb vonása az 1781 utáni építésekben még egységesebben megmutatkozó ragaszkodás a hosszhajós elrendezéshez. Ez azért is feltűnő, mert a reformáció utáni időkben Németországban és Svájcban épült protestáns templomok legtöbbje eltér a hosszhajós megoldástól, s a legváltozatosabb (háromszög, négyzet, kereszt, T alakú) alaprajzi formákkal s a legkülönbözőbb karzattmegoldásokkal kísérletezik a protestáns istentiszteleti rend egyetlen lényeges követelményének teljesítése érdekében: minél többen férjenek el a templomban úgy, hogy mindenki jól hallja az igehirdetést, s lehetőleg lássa is a prédikáló, keresztelő vagy úrvacsorát osztó lelkész. Ugyanekkor — más okok következtében — a római egyház templomépítészetében is nagyon gyakori, már a reneszánsztól kezdve, a centrális elrendezés. L. C. Sturm építészeti mintakönyvsorozatának a templomépítésze-tről szóló egyik kötete⁴ kilenc alaprajzot ajánl-mutat be a protestáns templomokról szóló fejezetben, s ezek között csak két hosszhajós található — de mindkettő nagyon közel áll a négyzetalaprajzhoz, amely a többi példák között négy-szer fordul elő; ezeken kívül bemutat a könyv egy kereszt és két háromszög alakú formát.

A külföldi példák és a Magyarországon is ismert mintakönyvek ellenére mégis nálunk a református templomok szinte kivétel nélkül a fentebb leírt hosszhajós típust mutatják, egészen a debreceni Nagytemplomig — az ezt megelőző korból származó kisszámú centrális vagy T alakban bővített pro-

³ Szalkszentmárton: tornya 1767, hajó 1775.

Szabadszállás: torony 1769, hajó 1773. Mindkét templom mestere ismeretlen (Kováts J. István: Magyar református templomok, p. 88, 92, 413.).

Dömsöd: 1774—76, mestere Jung József (a lelkési hivatalban őrzött egykorú Historia Domus adata).

Domony: 1774—75 vagy 1777—79, mestere ismeretlen (Pest megye műemlékei, I. kötet, Akadémiai, Bp. 1958. p. 328—9.

Gomba: 1774—78, mestere Jung József (uo., p. 380.).

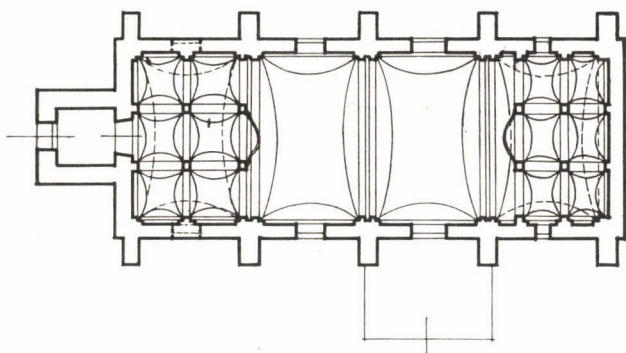
Maglód: 1774—75, mestere Jung József (uo., p. 473—4.).

Pánd: 1777, mestere Jung József (uo., p. 598.).

Páty: 1775, mestere Fr. Xav. Hacker (uo., p. 602—4.).

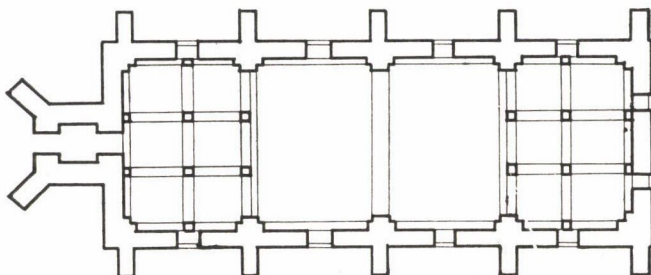
⁴ Leonhard Christoph Sturm: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben.

Augsburg, 1746.

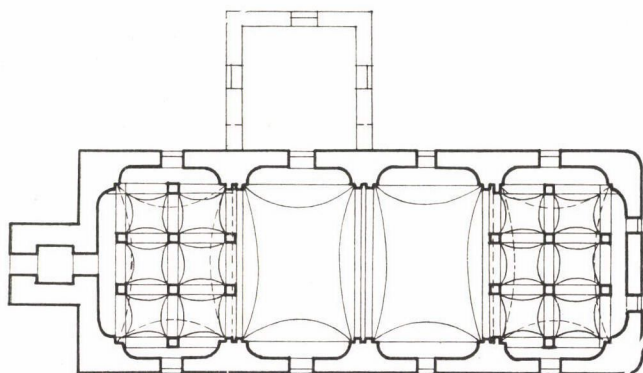


Megjegyzés! Az 1—4. és 7—14. sz. alatt közölt rajzok nem részletes felmérés eredményei, csupán alaprajzi tájékoztatásul szolgálnak. Hozzávetőleges léptékük: 1:450

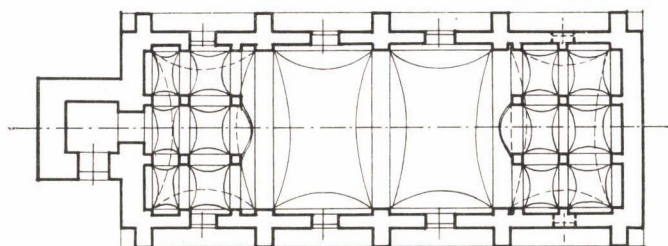
1. Gomba, református templom, alaprajz



2. Pánd, református templom, alaprajz Jung József eredeti terve (a csehboltok íveit nem jelöli)



3. Pánd, református templom, alaprajz



4. Szalkszentmárton, református templom, alaprajz

testáns templom az Alföldön csak az evangélikus templomok között található.⁵

Már a korai, Pest környéki példák kapcsán is felvetődik: kellett lennie valamilyen helyi hagyománynak, amely ilyen határozottan befolyásolta a kőépítészetet, hogy még a külföldről jött mestereknek is alkalmazkodniuk kellett hozzá (Jung József).

Még erősebben alátámasztja ezt a feltevést az 1781 utáni időszak vizsgálata. Ekkor a protestánsok számbelileg is többet építenek a katolikusoknál (hiszen a legtöbb városban és községben már áll katolikus templom, s a gyülekezetek gyarapódása nem volt olyan gyors, hogy mindenütt új templomot kelljen építeni) — az elnyomás alól felszabaduló protestáns gyülekezetek viszont szinte egyszerre fognak templomépítéshez. Különösen a városokban és a nagyobb községekben figyelhető meg az, hogy minél nagyobb, külső és belső kialakításukban monumentális, reprezentatív templomok emelésére töreksenek (a II. részben lesz szó ennek okairól). Az építőtevékenység leírásakor, jellemzésekor főleg ezeket a példákat emeljük ki.

A korai kis Pest környéki példákhoz hasonlóan ezekre is kizárólagosan jellemző a hosszahajós elrendezés, alap-jellegében változatlanul; de a karzat-megoldást és a toronynak a hajóval való összekapcsolását tekintve a korábbiakhoz képest több változat alakul ki.

Változatok a típuson belül

Változatlan az, hogy a minden esetben hosszanti templomtér két rövidebb oldalán szinte minden esetben van karzat — ez az alapforma szívósan tartja magát.

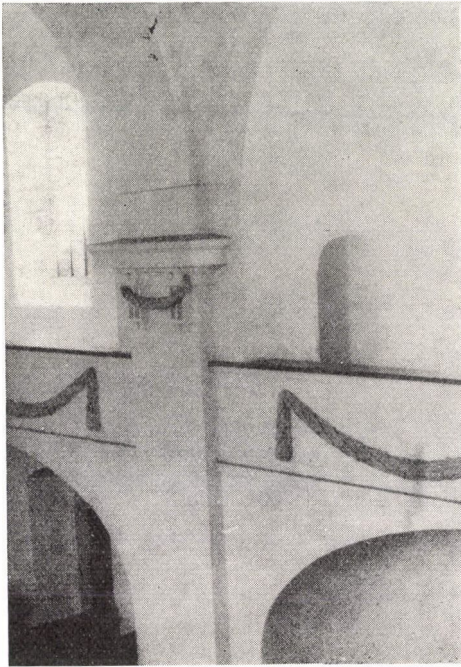
A torony és a hajó kapcsolata szempontjából három változat alakult ki (a különálló tornyokat nem számítva). Az egyszerűbb: a torony a homlokzathoz építve, de teljes tömegével a homlokzat síkjából előreugratva áll. Ennek oka részben az, hogy egyszerűbb, könnyebben kivitelezhető; másrészt sok esetben a torony és a hajó nem egyszerre épültek (Szalkszentmárton, Szabadszállás). A felsorolt többi Pest környéki református templom is ezt a megoldást mutatja; a későbbiek közül — sok kisebb község mellett — Gyoma, Karcag, Kisújszállás, Köröstarcsa, Kunszentmiklós, Mezőberény, Szentes református, Mezőberény és Tótkomlós evangélikus temploma tartozik ide⁶ (9, 10, 12–14).

⁵ Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy területünkön az evangélikus vallású lakosság nagyrészt telepítés útján került ide a Felvidékről, ahol a főleg evangélikus protestánság németországi hatásokra — fa- és kőépítészeten egyaránt — sokkal gyakrabban alkalmazta a centrális elrendezést (Garamszeg, Késmárk, Kassa, Lőcse ev. templomai). Ez került le az Alföldre a telepítések, illetve a vándorlások során (Békéscsabai ev. Kistemplom, Orosháza ev. templomának kereszt, illetve T alakú bővítése) — s ez jelentkezik már Maglód és Domony templomának görögkereszt alaprajzában is.

⁶ Kisújszállás: torony 1741–43, mestere ismeretlen, hajó 1785–88, mestere Rábel Károly (Kiss Géza: Kisújszállás története a XVIII. század végéig. Szolnok, 1959. p. 28–9.).

Kunszentmiklós: torony 1754, ismeretlen, hajó 1788–92, Rábel K. (Mező Gábor kunszentmiklósi ref. lelkész levélbeli közlése, 1965. szept., és Kováts J. István i. m. p. 410.).

Karcag: 1793–97, Rábel K., átalakítva 1860. (Vilmányi Sándor karcagi tanár levélbeli közlése a karcagi ref. egyház levéltárának anyaga alapján, 1965. szept.)



5. Szabadszállás, a református templom oldalkarzata

Köröstarcsa: 1794—96, Fischer Ágoston (a lelkészi hivatalban őrzött eredeti szerződés egyik példányja alapján).

Mezőberény ref.: 1804, Czizler Antal. A templom belsejében levő emléktábla szerint:

Ezen istenháza fels. U.K. Ferentz kiral
ynak uralkodása alatt építettett a mezőberényi
refor. Ekklesiának költségével, K. Földesasszony
unknak özv Wencheim ónagyságának életébe T. Mól
nár János ur predikátorságába, N. Bagi István
uram IV. esztendőig való kurátor
ságába és N. Vértes Mihály,
.....
..... uraméknak
előljároságába, Czizler Antal kőmiv
es maeiszter által. Ezernyoltzszáz
negyedik esztendőbe. Pünköst havának
huszonkettődik napján

Gyoma: tornya 1791, ismeretlen, a hajó 1805—13, Fischer Ágoston (Harsányi Pál: A gyomai ref. egyház története, Mezőtúr, 1914.).

Szentes: a torony alja 1773—76, ismeretlen, a hajó és torony 1808—26, Fischer Ágoston; a torony felső része a debreceni Nagytemplom tornyainak mintájára Beregszászi Pál debreceni mérnöktől. (Gilye László szentesi ref. lelkész közlése, az építkezésben résztvevő Kis Bálint lelkész 1836-os kézírata alapján.)

Mezőberény II. ker. ev. templom: 1792—97, ismeretlen mestertől (Karel Jeszenszky: Osada Mező-Berény, Arad, 1861.).

Tótkomlós, ev.: 1792—95, ismeretlen mestere valószínűleg azonos a mezőberényi II. ker. ev. templom mesterével (Gajdács Pál: Tótkomlós története, Gyoma, 1896. p. 41.).



6. Mezőberény, II. ker. evangélikus templom

A másik megoldás: a torony és a hajó homlokzati síkja egybeesik, a toronytest tartópillérei bekerülnek a hajó terébe, s a torony felőli oldal karzata a pillérek által három részre osztott hajószakaszban helyezkedik el. Ez — különösen a belső tér szempontjából — az előbbinél szebb, fejlettebb megoldás; térhatásának változatosságát a karzat-, illetve toronypillérek között beömlő fény is fokozza. A homlokzat előtt álló torony esetében a homlokzaton csak kétoldalt helyezhető el az ablak, s mivel belül hiányoznak a pillérek közötti íves nyílások, a megvilágítás sokkal szegényesebb. A hajóval egybeépült toronytérre területünkön ebben a korszakban a legelső példa a hódmezővásárhelyi református újtemplom, melynek mestere, a Kecskeméten élő, és valószínűleg bécsi származású Fischer Boldizsár⁷ a kecskeméti Nagytemplom mintájára alkalmazta Hódmezővásárhelyen ezt a megoldást, s ebben a hódmező-

⁷ Szeremlei Sámuel: A hódmezővásárhelyi református egyház története, I. kötet Hódmezővásárhely, 1927. p. 249.

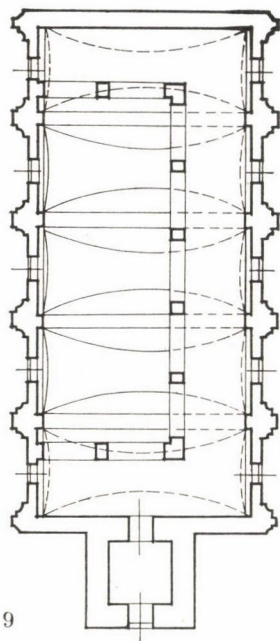
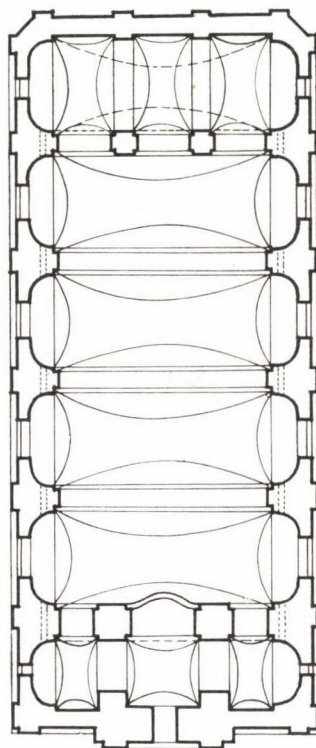
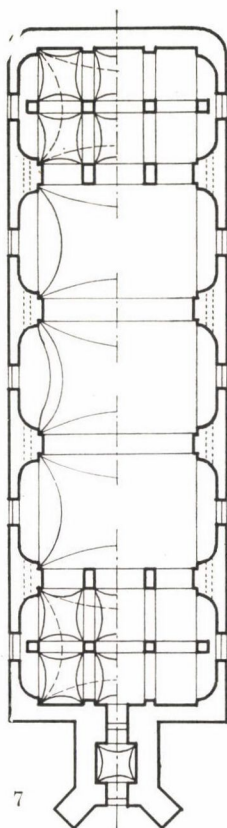
7. Szabadszállás, református templom, alaprajz

8. Fűzesgyarmat, református templom, alaprajz

9. Mezőberény, II. ker. evangélikus templom, alaprajz

10. Mezőberény, református templom, alaprajz

11. Öcsöd, református templom, alaprajz



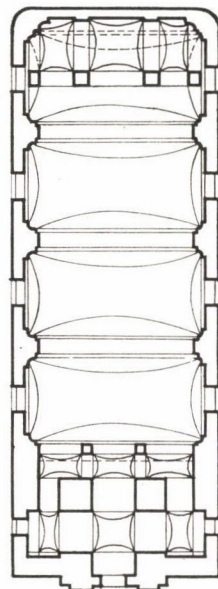
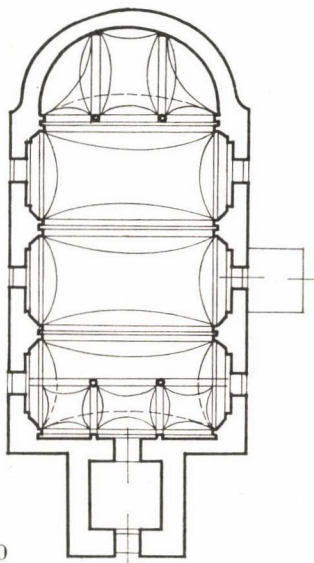
7

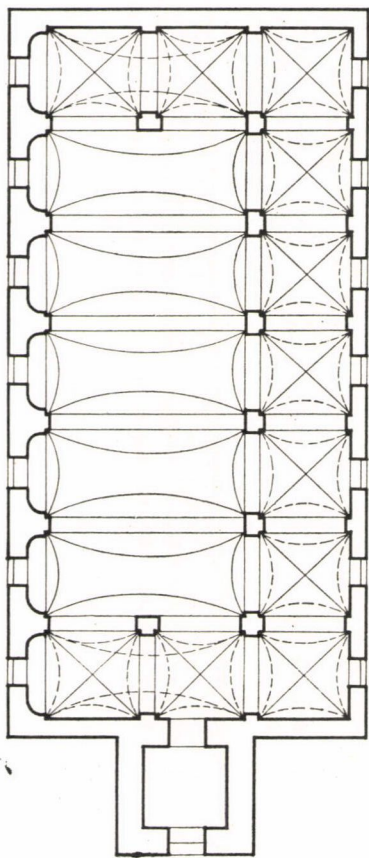
8

9

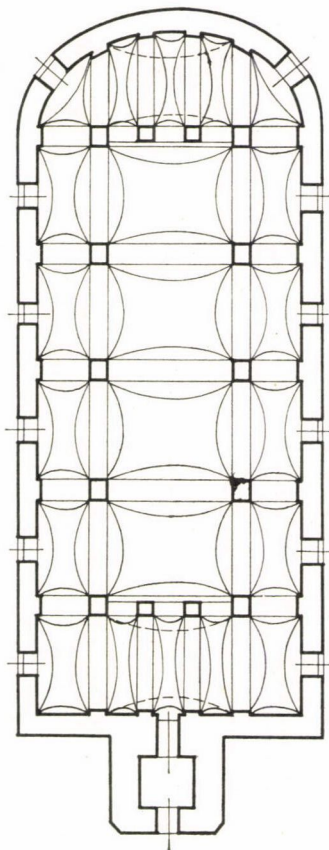
10

11

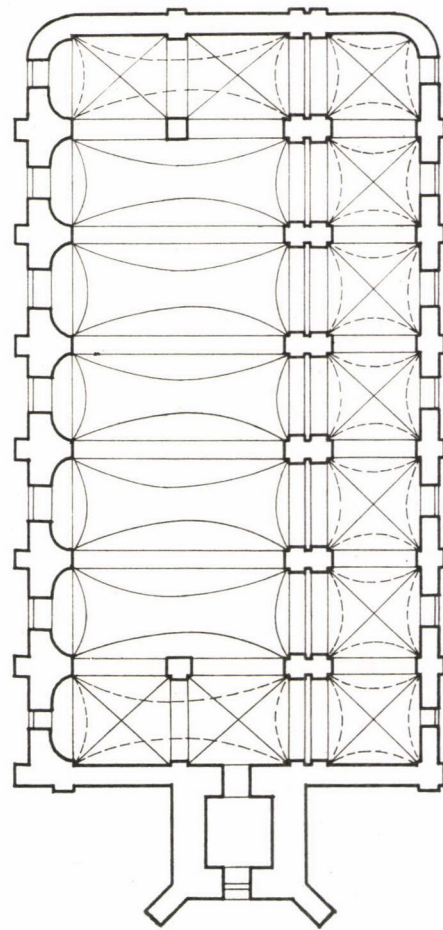




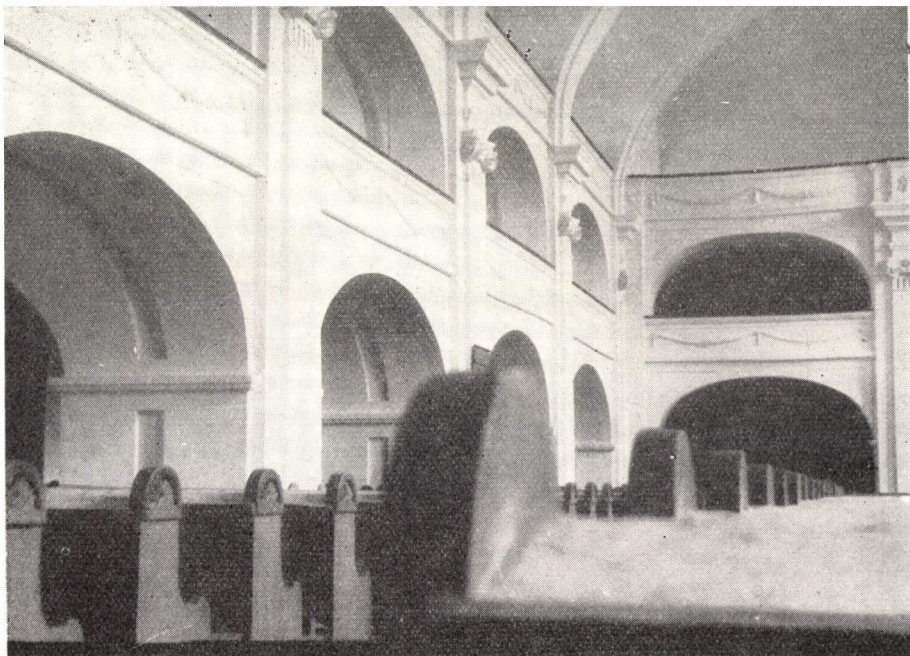
12. Gyoma, református templom,
alaprész



13. Kisújszállás, református
templom, alaprajz



14. Szentes, református templom,
alaprész



15. Szentes, református templom

vásárhelyit követi a füzesgyarmati, öcsödi, békésszentandrás református s a békéscsabai evangélikus (nagy)templom⁸ (8, 11, 23).

Végül toronymegoldás szempontjából a tárgyalt templomtípus egyik legnagyobb s egyetlen kéttornyos képviselőjét, a kunhegyesi református templomot említjük meg mint egy lehetséges harmadik változat egyetlen példáját.⁹

A templomok hosszoldalán is gyakran építenek karzatot, s ez is többféle változat kialakulásához vezetett. A legegyszerűbb az, amelynél a szószékkel szemközti hosszoldalon épül még egy, a két rövidoldalihoz hasonló karzat, s a karzatos és karzat nélküli hajótereket a hajó egész szélességét átfogó boltozat vagy síkmennyezet fedi. E megoldás belső térhatása felemás, egyensúlytalan; főleg a komolyabb tér-igényt jelentő boltozatos lefedésnél mutatkozik meg az, hogy az egyhajós térben nagyon zavaró az egyik hosszoldalon húzódó karzat. Mezőberény II. kerületi és Tótkomlós evangélikus, Kiskun-

⁸ Füzesgyarmat: 1798—1803, Fischer Ágoston. (Gacsári István: Füzesgyarmati Krónika, 1836. Kézirat, a lelkészi hivatal tulajdonában.)

Öcsöd: hajó 1785, Fischer Boldizsár, torony 1804, Fischer Ágoston. (P. Nagy Elek öcsödi ref. lelkész levélbeli közlése a lelkészi hivatalban őrzött iratok alapján, 1965. okt.)

Békésszentandrás: 1803—05, Fischer Ágoston. (Mészáros László ref. lelkész közlése, a lelkészi hivatalban őrzött iratok alapján, 1965. dec.)

Békéscsaba: 1807—24, Czigler Antal. (Zádor—Rados: A klasszicizmus építészete Magyarországon, Bp. 1943. p. 217.)

⁹ Mestere Hild József (Rados Jenő: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. Bp. 1958, p. 197—8.).



16. Békés, református templom

halas református temploma tartozik ebbe a csoportba¹⁰ (6, 9). Fejlettebb változat jelentkezik Karcag, Szentes és Gyoma református templomában: a hosszoldali karzatot tartó pillérek felfutnak a mennyezetig, s tulajdonképpen két-hajóssá osztják a templomot, s a keskenyebb mellékhajót foglalják el a karzatok (15, 17). A legfejlettebb változathoz tartozó templomoknak mindkét hosszoldalán van karzat, pontosabban: az előbbi típushoz hasonlóan mennyezetig futó pillérek osztják három hajóvá a templomteret, s a két oldalhajót foglalják el a karzatok — így a belső tér elemeinek szimmetriáját a kívülről jövő fényhatások nagyobb változatossága is gazdagítja. E megoldás példái közé tartozik a békésesabai evangélikus Nagytemplom, s ilyen Kisújszállás, Békés,¹¹ Kunhegyes református temploma is (13, 16).

A karzattmegoldásnak még egy változatát kell megemlítenünk, mely az előbbieknél kisebb, de mégis határozott befolyással van a templombelső térhatására. Szabadszállás, Kunszentmiklós és Füzesgyarmat református templomában széles, padsorokat tartalmazó hosszoldali karzat nincs; viszont a hevederek között képződő falfülkékben keskeny, erkélyszerű karzat húzódik, a pillérekbe vágott keskeny átjárónyílásokkal; így a templombelső a

¹⁰ Kiskunhalas: 1813—23, Schwörtz János és fia, Frigyes szegedi építómesterek (Nagy Szeder István: Adatok Kiskunhalas város történetéhez. I. Kiskunhalas, 1924. A ref. templomról szóló fejezet).

¹¹ Békés: a hajó mestere Czigler Antal (1820—23). (Durkó Antal: Békés nagyközség története Békés, 1939. p. 112.).

karzatemeleten körüljárható. A tér hatására ez a megoldás káros befolyással van: a karzat szinte kettévágja a magas, szép falfülkétet, s ezzel ritmusukat is gyengíti (5, 7, 8, 18, 36).

A tárgyalt torony- és karzatz megoldások különböző módon kapcsolódva többféle variációt alkotnak a típuson belül, de annak alapszerkezetét nem változtatják meg. Ez a „változatosság az állandóságban” egyéni arculat az azonos alapvonalak mellett — ez egyik legfőbb értéke, íze ennek az emlékműnek.

Természetesen egy-egy templom művészi értéke nemcsak a fent érintett tényezőktől függ; a térhatás nemcsak alaprajzi megoldások és karzatformák, hanem tömeg- és méretarányok, boltozásformák kérdése is, s az épület plasztikai díszét, faltagolását is vizsgálnunk kellene. Ezek azonban már sokkal inkább az egyes építőmesterek tanultságától, ízlésétől, a templommintát előíró gyülekezeti presbitérium kívánságától, azaz sokkal nagyobb mértékben egyedi tényezőktől függenek. Ezeket a kérdéseket tehát csak e templomtípus leglényegesebb problémájának tárgyalása után vizsgáljuk meg. A leglényegesebb probléma: miért tartja magát ilyen szívósan a hosszahajós elrendezés? Nemcsak a kiragadott, nagyobb szabású példák, hanem az ekkor épült kisebb, sokszor síkmennyezetes falusi templomok is ezt a típust követik, a reformátusok szinte kivétel nélkül, az evangélikusok is legnagyobb mértékben. Az előzményeket mindenképpen valamilyen helyi hagyományban kell keresnünk, mely a korábbi századok templomépítészetében kellett hogy kialakuljon.

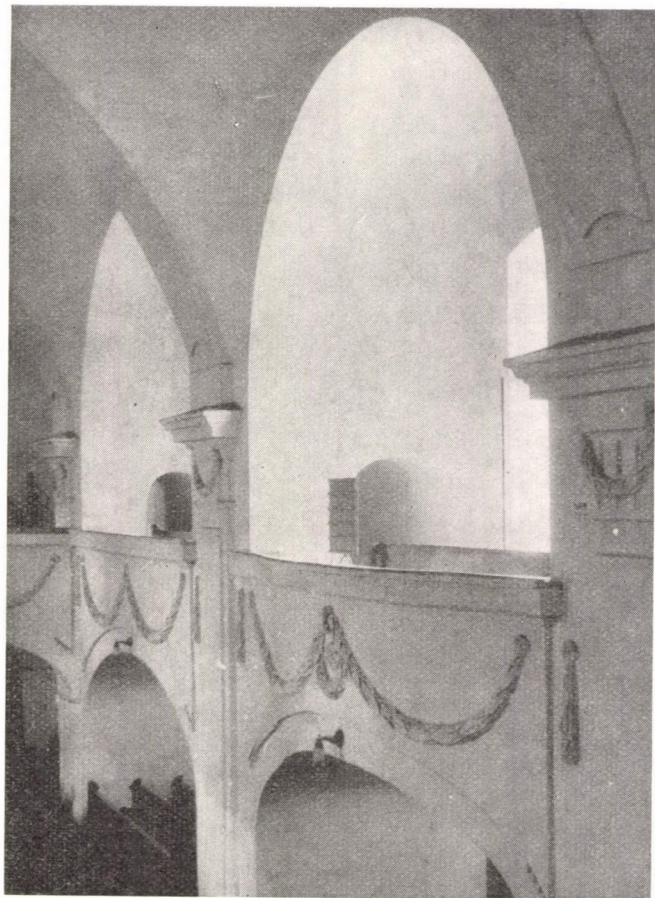
A hosszahajós típus eredete, előzményei

A XVI. század második felében Magyarországon sokszor egyes vidékek, falvak egész lakossága csatlakozott a reformáció valamelyik ágához; néha a földesurat követve, gyakrabban közvetlenül egy-egy prédikátor hatására, s egyszerűen birtokba vették, pontosabban tovább használták a templomokat. Az Alföldön, Erdélyben és mindenütt, ahol a reformáció elterjedt, nem volt szükség azonnal új templomokra, hanem a meglévőket alakították át a protestáns istentiszteleti rendnek megfelelően, azzal a fokozatossággal, ahogy ez az istentiszteleti rend kialakult. A szószék, mely a katolikus templomokban is legtöbbször az egyik hosszoldal közepén helyezkedett el, a protestánsoknál liturgiailag is a templom középpontjává lett, s később, mikor padosorok kerültek a templomba, azok is ennek megfelelően rendeződtek el. A nagyobb befogadóképesség igénye először nem újabb templomok, hanem karzatok építését eredményezte; mikor pedig a gyülekezetek számának és létszámának növekedése új templomok építését tette volna szükségessé, a XVI. század vége felé s a XVII. század folyamán: az építő tevékenységet s egyáltalán a normális városi életet az Alföldön a török uralom,¹² a Partium vidékén az állandó harcok, a határok ide-oda hullámozása lehetetlenné tette. A megmaradt, de egyre pusztuló középkori templomok közül a protestáns kézen levők a fent leírt formában „üzemeltek”, komoly méretű új templomok építésére pedig alig

¹² A török által megszállt területeken a magyar lakosságnak minden építkezésre engedélyt kellett kérnie; s a török hatóságok ettől függetlenül is állandóan gyanakodtak és ellenőriztek, nehogy valahol erődítésnek is használható komolyabb épület épüljön. Erre vonatkozólag l. pl. Tollas Béla: A kecskeméti református templom története, Kecskemét, 1958. p. 9–12.



17. Gyoma, református templom



18. Kunszentmiklós, a református templom oldalkarzata

került sor az elnéptelenedett vidékeken, kivéve egy-két nagyobb várost, ahol az élet mégsem szűnt meg teljesen. Így épült 1680—84-ben a kecskeméti református templom¹³ — e területen ebből a korból (a nagykőrösi református templomot kivéve) hasonló léptékű más épületet nem ismerünk. Az Alföldön egy-egy község lakossága sokszor egy emberöltőn belül többször is elmenekült, majd visszatért, ha a harcok hevessége enyhült, s gyakran találta feldúlva, elpusztítva lakóhelyét. Ilyenkor a házakkal együtt első dolog volt a templom-építés — de csak kis vályog-, nád-, sövény- vagy esetleg fatemplomokat építhettek; anyagi erejük szinte semmi volt, s az állandó létbizonytalanság sem tette lehetővé, hogy több évig tartó, s több évtizedre vagy évszázadra szóló építkezésbe kezdjenek. 1686 után, egészen 1781-ig a protestáns vallásgyakorlat és ezen belül a templomépítészet számára nem változott lényegesen a helyzet, különösen nem az Alföldön, ahol nem voltak kijelölve artikuláris helyek.² A városi fejlődés lassú volt, az általános szegénység csak lassan csökkent, s a török uralom korlátozó intézkedéseinek helyébe a vallási elnyomás szigorú megszorításai léptek. Mindezek miatt ekkor is — az előző századhoz hasonlóan — csak kis vályog- vagy paticsmentemplomok épülhettek, melyek sem méreteikben, sem külső kiképzésükben nem lehettek különösebben igényesek, s belső berendezésük is a lehető legegyszerűbb volt. Hamar romlani kezdtek, javításra szorultak; egy nagyobb vihar is komoly kárt tehetett bennük, s akkor újra kellett kezdeni az engedélykérést, a legegyszerűbb javítás esetében is. Az időjárásnak és az időnek közülük legjobban a fatemplomok és a fatornyok állottak ellent: Erdélyben, a Felvidéken s az Alföld északkeleti részén e faépítészetnek sok emléke maradt meg. Az Alföld egészére azonban ekkor már nem a fa, hanem a nád, a sövényfonásos, paticsos építésmód s a vályog volt a jellemző (téglaégetéshez anyagi ereje csak a néhány gazdagabb, nagyobb községnek, városnak volt). Az ily módon épült templomok külső és belső kialakítását részben egykorú leírásokból, összeírásokból, okleveles adatokból,¹⁴ részben a nagyon kevés számban fennmaradt, a közelmúltban is még pusztuló emlékeanyagból ismerjük.¹⁵ Magyarországon jelenleg már csak két példája áll ennek a templomépítészetnek: az Alföld északkeleti peremén Mánd és Tákos református temploma. Mindkettő a XVIII. század végén, favázra dőngölt vályogföldből épült, már eredetileg is református templomnak — s ezért még

¹³ Tollas Béla i. m.; p. 12—19.

¹⁴ Balogh Ilona: Magyar fatornyok e. alapvető munkájában dolgoz fel nagymenyiségű, fatornyokra, fa- és favázás vályogtemplomokra vonatkozó levéltári anyagot (Bp. 1935.).

Szintén értékes adatokat tartalmaz Domanovszky György: Magyarország egyházi faépítésze — Bereg megye e. munkája (Bp. 1936.).

¹⁵ Gilyén Nándor: A mándi fatemplom (Művészettörténeti Értesítő, VII—1958, p. 192—8), a 14. sz. jegyzetben (p. 197.) közli a következőket:

„Genthon István: Magyarország műemlékei, (Bp. 1951) szerint a ma is álló fatemplomok:

Biri (Szabolcs-Szatmár m.) g. kat. fatemplom, Magyarereggy (Baranya m.) r. kat. fatemplom, Mánd (Szabolcs-Szatmár m.) ref. favázás templom, Mándok (Szabolcs-Szatmár m.) g. kat. fatemplom, Sárazsadány (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) ref. fatemplom, Szögliget (Derenk) (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) r. kat. fatemplom (helyszíni kutatásaim szerint 1944-ben lebontva), Tákos (Szabolcs-Szatmár m.) ref. favázás templom, Tisztaberek (Szabolcs-Szatmár m.) ref. favázás templom (1930 körül lebontották).”

A Genthon-féle topográfiának az idézett cikk után megjelent, kibővített három kötetes kiadása (Magyarország művészeti emlékei) már nem említi a biri és a sárazsadányi fatemplomot sem.

feltűnőbb, hogy nemcsak a hosszanti alaprajzban, hanem a hajó egyik végének szentélyszerű, sokszögű kiképzésében is őrzik a katolikus templomok hatását. Belső elrendezésük: egyik hosszoldal közepén a szószék, Mándon mindkét, Tákoson az egyik rövid oldalon egyszerű fakarzat (19–22). Az okleveles adatok is bizonyítják, hogy ezek a templomok a XVI–XVII. században kialakult és megszilárdult formát őrzik; őket viszont már csak egy láncszem választja el az 1770 után fellendülő protestáns kőépítészet ismertetett templomtípusától. Ez az egy közbeeső láncszem: a már téglából vagy kőből épült falú, de még fakarzatos és famennyezetes templomok, melyek már a türelmi rendelet előtt előfordultak, s a kisebb községekben még azután is gyakran épültek hasonlókk. Számtalan ilyen példát ismerünk levéltári adatokból, természetesen az ország más területein is, s az ilyen építésű templomokból ma is jóval több áll, mint a vályogból épültek közül (Nádudvar, Körösladány, a Dunántúlon Szenna református, Nemescsó evangélikus temploma) — de a nagyméretű, kőkarzatos és kőboltozatos templomokba való átmenetnek, sőt átcsapásnak legtipikusabb területe az Alföld.

Az átmenet láncszemeit tehát ismerjük; a templomtípus szívóssága, egyeduralma azonban még mindig nyitott kérdés. Ezért a már ismert kezdeti formákhoz, a XVI–XVIII. század vályog-paticsépitészetéhez kell visszatérnünk.

Az egész protestáns templomépítési tevékenység legfigyelemreméltóbb jelensége az, hogy ezekben a századokban nagyon közel került a népi építészethez, szinte azonosult azzal, s teljesen eltávolodott a városi, a „nagy” építészettől; s ezt annál is inkább tehetette, mert ilyen az Alföldön komoly mértékben nem volt. A vályogból vagy paticséből épült templomokat, sokszor a fatornyokat is, népi tanultságú és tudású mesterek építették, akik sokszor maguk is e mesterségük mellett paraszti, földművelő életmódot folytattak.¹⁶ A falvakban, illetve a paraszti lakosságú vidékeken (Alföld) az egyes mesterségek különben sem voltak olyan differenciáltan elkülönülve, mint a városokban, illetve a polgárosultabb országrészekben (Felvidék). Talán a faragó molnárok, az ácsok voltak leginkább önálló mesterembernek tekinthetők (faragó molnároknak a malomépités mestereit nevezték, akik emellett házakat, templomokat, sőt erődítéseket is építettek).¹⁷ A templom berendezését, karzatát, szószékét és mennyezetét az asztalosok készítették; sőt sokszor az egész templom mesterét asztalosnak nevezték.¹⁸ Valójában itt több rész-mesterség-

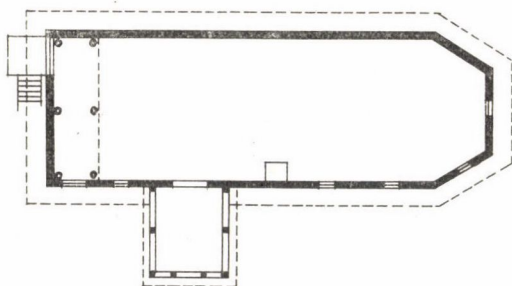
¹⁶ Domanovszky i. m. p. 77. idézi a Bereg megyei Jánd ref. egyházának anyakönyvéből a következő részt:

Az egyház „nagyobb torony építésére 1786 évben . . . nyert . . . engedelmet és úgy épített Kakuk Imre jándi paraszt lakos ácsi kezelése s vezérlése alatt a mostani derék erős és jól idomított fa torony 1791-dik évben Kaneza József ács mester utasítása nyomán.” p. 79.: az ugyancsak Bereg megyei Kisbégány ref. templomára vonatkozó tanúvallomás 1783-ból:

„3a. hite szerént igaznak állíttya lenni a tanú, hogy midőn 1750 dik esztendőben Kis-Bégányi földesurak, az új templomnak építésétül a Tekintetes Nemes Vármegye által megtiltattak, azontúl az ujj templomon legkissebb építést sem tettek, sőt az ácsok, kik közül a tanú volt egyik, félbe hagyván a munkát, mezei munkához láttak . . .”

¹⁷ Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Bp. 1937. p. 162–3.

¹⁸ Sokszor e mesterek vezetékneve is mesterségükből alakult ki, illetve közvetlenül mesterségükre utal. A bánffyhungyadi templom mennyezetrekeszeit 1705-ben a gyalui Asztalos Lőrinc János, a körösfői templomot 1764-ben Asztalos M Lőrinc, a taresafalvi templommennyezet díszeit Asztalos Mihály festette 1700-ban. (Tóth János: Népi építészetünk hagyományai, Bp. 1961. p. 68.)



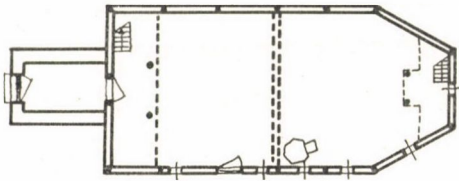
19—20. Tákos, református templom,
külső és alaprajz, (1:265)

Az alaprajz Domanovszky György:
Magyarország egyházi faépítészete
(Bereg megye) c. műve alapján
(19. kép.)

hez értő, szinte ezermesterekről van szó — a gyakorlat apáról fiúra szállt, s ezeknek a mestereknek a kezén lett a templomépítés népi építészetté, a tárgyalt történelmi és társadalmi okok következtében. Ha egy falu elmenekült lakossága — sokszor csak 20—30 család — visszatelepült az elpusztult falu helyére, vagy új területet választott, illetve új területre telepítették: első

Az edelényi ref. templom szószéke Kós Mihály és Asztalos Imre műve 1705-ből; a lónyai ref. templom szószékeinek festett hangvetője Asztalos Sándor Ferencől, 1776; a megyaszói ref. templom virágos famennyezete (a miskolci Hermann Ottó Múzeumban) Asztalos Imre és István miskolci mesterek műve, 1735; a tákosi ref. templom festett famennyezete és virágmintás szószéke ugyancsak Asztalos Sándor Ferenc műve, 1766; a tiszteberekli ref. favázás vályogtemplom mestere Asztalos Szücs Mihály, 1797.

(Genthon István: Magyarország művészeti emlékei, II. Bp. 1961. p. 72, 173, 192, 289, 302.)



21—22. Mánd, református templom, belső kép és alaprajz (1:370)

Az alaprajz Gilyén Nándor: A mándi fa-templom e. munkája alapján

dolga volt a templomépítés. Nem voltak nagy igényei, nem volt ideje megkeresni a közel vagy távol környék legjobb építőmesterét, s főleg nem volt anyagi ereje nagyobb épület emelésére. Legtöbbször egyszerű, házforma templomok születtek,¹⁹ s ha ha a falu népe között éppen nem is volt ács vagy molnár mester, a házépítéshez szinte mindenki értett; ez éppúgy létfontosságú

¹⁹ Balogh i. m. p. 134. idéz Munkács ref. templomának történetével kapcsolatban egy okleveles adatot: a XVII. század végén „egy jó nagy házforma templom építődött.” Domanovszky i. m. p. 28. idézi egy 1733-ból való conscriptióból a Bereg megyei Gecece községre vonatkozó részt: „...synagoga lignea reformatorum ad formam unius domus rusticanae extracta”.

volt, mint a szántás-vetés. Így épült az Isten háza az egyszerű lakóházhoz hasonlóvá (hosszúkás alaprajz), csupán annál kissé nagyobbra; s itt a középkori egyszerű falusi kis templomok hosszhajós formája s a parasztház téglalap-alakú alaprajza egybeesik. Az is természetes, hogy ha lehetőség volt rá, hamarosan haranglábát vagy tornyot is építettek a templomhoz. A reformáció egyik fontos tanítása is érvényre jut itt: a díszítés, a díszes külsőségek helyett „lélekben és igazságban” kell imádni az Istent, s ehhez akármilyen szerény épület is megfelel (más kérdés az, hogy a díszítő igény valahol mégis utat tör magának — ez esetben a karzat és a szószerk faragásaiban, festésében s a famennyezet festett díszítéseiben).

A parasztház és a templom összefüggésének gondolatát Vámos Ferenc nagyon erősen kiemelte az erdélyi magyar fatemplomokkal kapcsolatban, azoknak hosszúhuzas elrendezését vizsgálva; s arra az eredményre jutott, hogy ennek a jelenségnek — a nyugat-európai kereszténység uralkodó templomtípusához való kapcsolódás mellett — oka az is, hogy az erdélyi boronafalú parasztház és a boronafalú templom szorosan összefügg.²⁰ Vizsgálatunk hasonló eredményre vezetett a más technikával építő alföldi falvak esetében is: a XVI. századtól kezdve a történelmi-társadalmi tényezők (reformáció, török háborúk, elszegényedés) egymással összefonódva vezettek oda, hogy a protestáns egyházi építészet és a népi építészet szinte azonosult egymással; a templomok építésében a parasztházakon szerzett gyakorlat érvényesül, a templom és a parasztház formailag és szerkezetiileg azonosná vált — s ez még jobban megszilárdította az egész országban elterjedt nyugat-európai hosszúhuzas alaprajzi formát.

Erről így ír Vámos Ferenc: „... az egyetlen hosszúhuzú templom, előtérrel, szentéllyel, az egész Magyarország falusi templomtípusa Szent István kora óta. Sőt ez a típus... szelvényben előfordul egész Nyugat-Európában. E templomtípus szorosan a római egyházhoz tartozik. ... Az erdélyi fatemplomok testvértípusa Berhida, Marosszentimre, Óraljaboldogfalva, Egregy, Mánfa, Felsőregmes, Gutor, Petőszinye 12—13. századi kistemplomainak csoportja.”²¹ — s hozzátéhetjük, testvértípusa a tárgyalta alföldi kis templomoknak is. Mivel a reformáció nem indított e templomalaprajzi forma ellen semmiféle támadást, zavartalanul megmaradt a protestánsok kezén is. S mikor bekövetkezett a falusi egyházi építészet és a népi építészet összekapcsolódása,²² az egyházi

²⁰ Vámos Ferenc: Magyar faépítészet. Magyarságtudomány, II. évf., 1936. p. 273—89. p. 278—9.

²¹ Vámos i. m. p. 284.

²² Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a középkorban ez az összekapcsolódás távolról sem volt ilyen erős; ezt csak az életviszonyoknak a XVI. század folyamán történő összezsugorodása okozta a háborús-török területeken. Domanovszky i. m. a XI—XII. századra is igyekszik bizonyítani, hogy már ekkor volt magyar egyházi faépítészet a falvakban, s hogy ez az ősi magyar építőgyakorlatból táplálkozott. Ezt írja: „A kereszténység felvételével megindult a rétegződés és a magasabb réteg átveszi a nyugati kultúráját, az alacsonyabb folytatja a magával hozottat. Amikor ez a népi réteg új kulturális feladatok megoldásával kerül szembe, először saját javaiból azokat használja fel, melyek e célra megfelelnek és csak másodsorban vesz át olyanokat, melyeket sajátjából nem tud behelyettesíteni. Jelen esetben, amikor templomot kell építeni, amit azelőtt soha sem tett, mivel erre kész formája, amivel behelyettesítené, nincs, felhasználja a lakóházat, hogy az idők folyamán hozzá alászállt elemekkel kibővítsé és átalakítsa.” (p. 29—30.) Ezután azt igyekszik bizonyítani, hogy a fatoronynak is van ősi, keleti formája, majd összefoglalásul ezt mondja: „Összegezve az eddigiek alapján a kereszténység felvételével meginduló falusi templomépítkezés kezdetére és a nyugati templomépítés hatásaitól mentes formákra vonatkozó szórványos és kisszámú adatokból levon-

építészet konzervativizmusához hozzáadódott a népi építészet talán még nagyobb konzervativizmusa, ragaszkodása a hagyományoshoz, a kipróbált-hoz, a beválthoz. A templomnak „templom-formájának” kellett lennie; elképzelhetetlen volt, hogy egy faragó molnár vagy ács vagy az Isten házát építő parasztemberek bármilyen elvi-gyakorlati megfontolás alapján eltérjenek az emberöltők óta megszokott típustól. Még a XVIII. század végén épült említett református templomok (Tákos, Mánd) is megtartják a már teljesen funkciótlaná váló sokszög-zárású szentélyrészt, sőt Mánd a diadalívet is.

A harmadik, legkisebb súlyú tényező, ami a hosszházas megoldás egyeduralmában szerepet játszott, a kezdetleges építőtechnikában és építőanyagokban rejlik. Azonos befogadóképességű négyzet, illetve hosszanti alaprajzú épületek közül az utóbbinak a befedése könnyebb, egyszerűbb — azaz hosszházas megoldással nagyobb teret tudnak „tető alá hozni”; s a templom minél nagyobb befogadóképessége mindig központi probléma volt.

A vizsgált templomtípus alaprajzi formáját tehát e tényezők alakították ki, illetve szilárdították meg. Ezzel azonban még nem teljes a kép: a karzat-formák múltját, történetét is vizsgálnunk kell, mert e templomtípusban az egyik legfontosabb téralkotó elemként kapcsolódik az alaprajzhoz a karzat.

A gyülekezetek lélekszámának növekedése miatt mindenütt, ahol a templom mérete ezt megengedte, alacsony fakarzatok beépítésére hamarosan sor került. A középkori templomokban sok helyütt megvolt már a szentéllyel

ható eredményeket és ezekből az eredményekből felállítható valószínűségeket, a következőket állapíthatjuk meg; először, hogy ismeretes előttünk egy egészen kezdetleges, ősi templom- és torony-forma, melynek nincs semmi kapcsolata a Nyugattal; másodsor, hogy ez vagy keletről magunkkal hozott profán építészetből alakult ki, ha volt olyan, vagy az itt talált, illetőleg szomszéd népektől még a pogánykorban átvett kezdetleges házból; harmadsor, hogy a kezdet kezdetén mindjárt felhasználták a fát ilyen célra, vagyis egyházi faépítészetünk egyidős a kereszténység felvételével.” (p. 33.) — A szerző áldozatul esett annak a kísértésnek, mely abban a szemléletben rejlik, hogy minél régebbi a tanulmány tárgya, annál értékesebb; s ezért igyekszik kereszténységünkkel egyidős, de egyben ősi, keleti jellegű egyházi-népi faépítészetet rekonstruálni. Állításával ellentétben azonban a XI. századnak, a kereszténység felvételének új kulturális feladatait nem a népnek kellett megoldania; erre a célra külföldi szerzeteseket hívtak-küldtek az országba, s a templomépitéseket is ezek irányították; és semmiképpen sem engedhették, hogy a templomok „pogány” formára épüljenek — csakis a magukkal hozott templom-formákat alkalmazhatták. A faanyag felhasználásának széles elterjedtsége is kérdéses. A fában gazdag vidékek többnyire kőben is gazdagok; s a pogányházadásokban kiesésesodó általános ellenállás által fenyegetett templomokat, az új vallás jelképeit és erődítményeit — bármilyen kis falusi templomról legyen szó — szükséges volt lehetőleg kőből építeni, legalábbis a szentélyrészt. S ennek érdekében feltehetően minden erőfeszítést megtettek az építkezések irányítói; s ha ez erőfeszítések fizikai részét, az anyag kitermelését és szállítását magyar jobbágyok és parasztok végezték is, a templomformát nem az ő népi építőgyakorlatuk határozta meg. Bizonyítják ezt a Vámos Ferenc i. m.-ben is felsorolt példák, s az ország területén (az Alföldön is!) szerte található román alapfal-romok és töredékek. Az Alföldön már egészen korán, a XI—XII. század fordulóján megjelennek a téglából épült kis falusi templomok. Erre több példát ismertet, illetve említ Méri István (Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek, ser. II. 12, Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1964.). A népi építőgyakorlat bizonyos felhasználása a XII—XIII. század idején indulhatott meg, amikor már a kereszténység otthonos volt, s a falusi kis építkezéseket helyi mesterek-szerzetesek vezették; s a népi formák „pogány” eredetének tudata sem élt már. De még ekkor is a kőtemplomok kellett hogy túlsúlyban legyenek — a Szaboles-Szatmár megyében ma is álló gótikus falusi templomok mellett még a XVIII. század első feléből fennmaradt conscriptiók is ezt támasztják alá. A két építészeti réteg hirtelen közeledését csak a XVI. század második felében megérlelődő körülmények hozták létre.

szemközti oldalon a karzat; mikor a szószék nemcsak helyileg, hanem liturgikusan is a templom középpontja lett,²³ a szentélyrésznél s a szószékkal szemközti oldalon is lehetett (sőt hamarosan szükségessé is vált) karzatos építeni. A XVIII. században is gyakran panaszkodtak, hogy a gyülekezet alig fér el a templomban, s amíg új templomot nem építhetnek, karzatos beépítése a legkézenfekvőbb megoldás. Varró István karcagi nótárius naplójában leírja az 1743-as karcagi református templom építését és annak előtörténetét; s itt van szó arról, hogy „... szaporodván a nép... megbővítette napkelet felől való végében a szűknek bizonyult egészen égetett téglából épült kis templomot néhai nemes Karacs Ferenc főbíróóságában (1716). A következő időkben még jobban szaporodott a nép, úgy hogy még szorongva sem fért be. Ekkor belül csaknem környes-környül karokat építettek...²⁴ (az égetett téglából épült templom abban az időben nagyon ritka volt az Alföldön — itt feltehetőleg régebbi, esetleg középkori templomról van szó). A Dunántúlon megmaradt, hasonló templomok közül kettőt emelünk még ki a karzatos megoldás, sőt a templomtípus tipikus példájaként, Tóth János nyomán: „A nemescsói templom 1784-ben épült, elődje tapasztott sövényfonásos templom volt, mely egy 1699. évi és egy későbbi, ma is meglévő okmány szerint hosszú időn át dűledező állapotban volt. Falairól a vakolat lehullott, a réseken ki lehetett látni a szabadba s a sövényfalakon át befújt a szél a templomba. Újjá akarták építeni, de a királyi engedély késett, s végre II. József türelmi rendelete megengedte az újraépítést. Az új templom téglafalakkal épült, de a hagyományos szellemenben, famennyezettel, fakarzatokkal, enyhén színezett famellvédekkel és szószékkal. Az új templom tehát átvett minden formát, ami a fatemplom belsőből átvehető volt, s megőrizte az eredeti templombelső szépségét is. ... A fennmaradt fényképek alapján a kadarkúti templom alaprajza a szokásos ref. templom alaprajza lehetett, hosszúkás négyszög, két rövid oldalán bejáratlaltal, az egyik hosszanti fal közepén egyeneskarú lépcsőjű szószékkal, előtte úrasztallal, a templom három másik oldalán körülfutó karzattal. A karzat fűrészelt, díszesen festett deszkázatú. ... A templom belső falai meszelték voltak itt is.”²⁵ E két templom nemcsak karzatos megoldásban, hanem a templomtípus összes jellemző vonásában (alaprajz, a korábbi századokkal való kontinuitás, azonosulás a népi építészettel) tipikus példa, s mutatja azt is, hogy nemcsak az Alföldön, hanem az ország többi területein is el volt terjedve.

Visszahajlás a városi, a kőépítészetbe

Már volt szó arról, hogy a kis patienstemplomokat csak egy közbeeső láncszem választja el az 1770 utáni protestáns templomoktól: a kőfalú, de még fakarzatos, fa-, illetve síkmennyezetes templomok. Valójában ezek a láncszemek nem ilyen élesen különülnek el egymástól; minden egyes emlék beilleszthető a fejlődés menetének egy meghatározott pontjára, s e fejlődés tartalmát szerkezeti-technikai változások jelentik: a kőfal, kőkarzat, kőboltozat (illetve téglafal stb.) megjelenése, s ez a fejlődés éppen az Alföldön mutatható ki a legerősebben. Lényegében az történik itt, hogy az a folyamat, melynek ered-

²³ A szószék helyileg már a középkorban is sokszor került a templom középső részébe (elsősorban a koldulórendek templomaiban).

²⁴ Idézi Györffy István: Nagyunsági Krónika, Szépirodalmi, Bp. 1955, p. 107.

²⁵ Tóth János: A magyar falu építőművészete Szombathely, 1945. p. 57–58.

ménye a népi építészettel való azonosulás volt, most megfordul: a XVIII. században, főleg annak második felétől kezdve a protestáns egyházi építészet visszatörekszik a városi, a „nagy” építészetbe, s vissza is érkezik ahhoz (a türelmi rendelet utáni nagy protestáns építőtevékenység mutatja ezt) — *de közben lényegében változatlan formában magával viszi és tovább alkalmazza a hagyományos templomtípust.*

A visszahajlás természetesen nem hirtelen fordulattal indult meg. A XVIII. század folyamán még uralkodó volt a templomtípus népi építészeti formája, amikor — ha nagyon lassan is — megindult valamiféle városi fejlődés az Alföldön, s ez természetesen kihatott még a protestánsok korlátok közé szorított építőtevékenységére is. Másrészt ezzel párhuzamosan éppen a Carolina Resolúcióval betetőződő korlátozások váltották ki és segítették felhalmozódni azokat az energiákat, amelyekből ez a visszatörekvés táplálkozott.

Az 1731-ben kiadott Carolina Resolútiót a templomok visszavétele tekintetében nem hajtották végre mindenütt teljes szigorral (a rendelet nem tartalmazott végrehajtási utasítást). Így sok függött a helyi katolikus egyházi vezetőség magatartásától, mely azonban az esetek többségében inkább ellenséges volt. Ha egy nem artikuláris helység (az Alföldön tehát akármely város vagy falu) protestáns lakossága templomot akart építeni, a Helytartótanácson keresztül személyesen az uralkodóhoz kellett fordulnia engedélyért. Ezután a helyileg illetékes katolikus egyházi vezetőségnek kellett megvizsgálnia a kérelmet. A megye sok esetben támogatta a folyamodó gyülekezetet, s ezenkívül sok függött a terület földesurának magatartásától is. A sok kézen keresztülmenő kérelmekre így rendszerint hosszú huza-vona után jött meg a válasz, s az engedély a legtöbb esetben csak vályog- vagy fatemplom építésére szólt; kőből vagy téglából építendő, s főleg kőboltozatú, tornyos templom építésére a legritkább esetben adtak engedélyt. Ha pedig e nélkül kezdett valamelyik gyülekezet templomot vagy tornyot építeni, ez szigorú megrovást, sőt megtorlást eredményezett, s ritka királyi kegyelem volt, ha az így épült templomot vagy tornyot nem romboltatták le.²⁶

Ezek a korlátozások azt eredményezték, hogy a toronytalan fa-, vályog- vagy paticsemlom összekapcsolódott a protestáns felekezetek elnyomásával; a kezdetlegesebb technikájú népi építészet és a kőépítészet közötti „rang”-különbséget ez a helyzet erősítette, elmélyítette, kihangsúlyozta. A protes-

²⁶ Jellemző ebből a szempontból a fülöpszállási ref. gyülekezet esete. 1743-ban meglevő fatemplomukhoz kőtornyot kezdtek építeni, s már hét öl magas volt, mikor beomlott. Mivel engedély nélkül kezdték az építkezést, az újraépítéshez már nem mertek így hozzáfogni, mert híre ment a dolognak; hanem előbb, 1745-ben engedélyért folyamodtak Mária Teréziához. 1746-ban kapják meg a királyi határozatot: mivel az első tornyot engedély nélkül akarták építeni, nemhogy nem kapnak engedélyt az új torony megépítésére, hanem a meglevő, jól megépített fundamentumot is kötelesek „fenekestől szét-hányni”. A királyi leirat csak azt engedi meg, hogy új templomhajót építsenek, de annak mérete nem lehet nagyobb a meglevő fatemploménál; alapépítménye lehet kőből, de a falak felső része és a mennyezet fából kell hogy legyen. Ekkor újabb kérvényt adnak be, hogy a tető is lehessen kőből (arra hivatkoznak, hogy kevés a faanyag!); a Helytartótanács nem bocsátja tovább a kérvényt, mire a község lakosai egyenesen a királynőhöz fordulnak, s így végül hosszú huza-vona után megkapják az engedélyt. A torony felépítéséért csak 1760-ban mertek újra folyamodni, ekkor ezt is megkapják, s a teljes templom 1766-ra lesz kész. A mai templom ennek 1794–97-ben és 1812-ben átalakított változata. (Az adatokat a fülöpszállási lelkészi hivatalban őrzött latin nyelvű eklézsia-történet tartalmazza, mely 1740-től íródott.)

táns gyülekezettek úgy érezték — s talán joggal is — hogy egyszerű, kicsi és láthatóan nem tartós templomuk vagy imaházuk mások szemében vallásuk alacsonyabbrendűségének is jelképe; állandóan nagyobb, szebb, tartósabb templom építéséről álmodoztak, s minden alkalmat meg is ragadtak erre. Sövény helyett fenyőfa, fenyő helyett tölgy, tölgy helyett kőtemplom — ez volt a végső cél, s a toronyépítés tilalma is csak a torony utáni vágyat fokozta. Egy jellemző példát ismertetünk ezzel kapcsolatban.

Szentesen 1760-ban hatalmas tűzvész pusztított. 1761-ben engedélyt kaptak a reformátusok szilárd anyagból való templom és torony építésére; a templom mennyezete azonban deszka kellett hogy legyen, s a tornyot nem építhették egybe a templommal. Ugyanez év júniusában Esterházy Károly váci püspök meglátogatta a várost, s kijelentette a reformátusoknak, hogy az engedély szövegében az „ex solidis materialibus” a toronyra vonatkozólag nem téglát, hanem erős tölgyfát jelent, a korábbi torony puha fenyőfaanyagával szemben. A szentesiek erre újból kérvényeztek, s szeptemberben érkezett meg a Helytartótanács válasza: az engedély a toronyra vonatkozólag is téglát jelent, de nem lehet magasabb öt ölnél, s a teteje egészen lapos kell hogy legyen. Ez a torony fel is épült, s alig ez után a város túlnyomórészt református lakosságát kötelezte a katolikus püspök, a földesúr és a Helytartótanács, hogy a katolikus templomnak közkölségen tornyot építsen. Fogcsikorgatva teljesítették a parancsot, de elhatározták, hogy új, magasabb tornyot építenek a református templom mellé is, az eddigi helyett. Ehhez 1773-ban kértek engedélyt, s 1776-ra felépült a torony, mely azonos a mai templom tornyának alsó részével.²⁷ A példák számát szaporíthatnánk — a lényeges az, hogy miközben tovább él a hagyományos alaprajzi és berendezési forma (s e továbbélés alatt egyre hagyományosabb lesz), a protestáns építőtevékenység állandóan a népi vályog-patic és a kőépítészet határán mozog, a XVIII. század közepétől kezdve; — a XVII. században népivé lett templomforma a kőépítészet kapujában „ugrásra készen” áll.

Ez az „ugrás” történik meg az 1770 körül kezdődő fellendülésben, mely a tanulmányunk elején leírt nagy virágzásba megy át a türelmi rendelet után. Ekkor épülnek a már részben felsorolt kőboltozatos, kőkarzatos nagy templomok, s ezekben játszódik le a fejlődés utolsó fázisa, a már ismertetett különböző karzatváltozatok kialakulása; s ez talán még a templomtípus egészénél is frappánsabb példája a „nagy” és a népi építészet összehajlásának, majd újra szétválásának. A karzat, amely a XVI—XVIII. századi kis protestáns templomokban mint egyszerű fakarzat, tulajdonképpen berendezési tárgy, asztalosmunka volt (sok helyütt a népi faragó- és díszítőművészet remekei ezek), a tárgyalt templomtípus fejlődésének végső fázisában belső téralakító elemmé, építészeti feladattá vált. Így volt már az 1770—1780 között épült Pest környéki templomoknál is, azonban a templom két oldalán elhelyezkedő karzat még sokat megőriz „berendezési” jellegéből. A templom terébe jól illeszkedik ugyan, nem zavarja a belső tér hatását, de — akár Pánd, Gomba, Dömsöd, Szalkszentmárton példáját vesszük — nem kapcsolódik szervesen az épület architektúrájához: a templomot karzat nélkül is ugyanígy meg lehetne építeni, s a karzatok ugyanilyen formában később is beépíthetők lennének. A karzat tehát nem a templommal *egybe* épült (még ha egyidőben is), hanem a

²⁷ Sima László: Szentes története I. Szentes, 1914. A ref. templomról szóló fejezet adatai.



23. Ócsöd, református templom



24. Hódmezővásárhely, református újtemplom

templomba karzat is van *beépítve*.²⁸ Mikor azonban már szükségessé válik az egyik vagy mindkét hosszoldalon a karzat építése, ez a beépített jelleg már nagyon zavarja a térhatást: a boltzatok által fedett térben szinte idegen hatást kelt, s beszűkíti a tér alsó részét. Ezt a buktatót nem sikerült elkerülnie a mezőberényi II. kerületi és a tótkomlói evangélikus, s a kiskunhalasi református templomnak (6, 9). A tanulmány első részében részleteztük a különböző karzatváltozatokat; itt csupán a kisújszállási református templomot említjük meg ismét mint a legfejlettebb változat legkorábbi (1785) példáját (13).

A karzatformák kialakulásával tehát előttünk áll az a protestáns templomforma, mely már minden részletében komoly építészeti feladatot jelent, s ennek megoldása olyan szerkezeti és technikai, mesterségbeli tudást kívánt, mellyel csak a katolikus templomok tervezésében és építésében gyakorlott mesterek rendelkeztek. A nagy alföldi protestáns gyülekezetek nagyméretű templomaik építésére ezeket a mestereket szerződtették, akik már egyáltalán nem népi építők, sőt a legjelentősebbek idegen származásúak és nagyrészt külföldi tanultságúak.²⁹ Ezért a templomtípus szívós továbbélésének oka most már nem kapcsolható e mesterek személyéhez — nem ők, hanem a gyülekezetek, pontosabban a presbitérium ragaszkodik a hagyományhoz. Református egyházszerkezeti kérdés: a templomépítésben és általában a gyülekezet tevékenységében, vezetésében a presbitériumé a döntő szerep; ők írják elő, hogy milyen legyen az új templom, sokszor módosítják az építőmester által benyújtott tervet, vagy egy szomszédos város templomát írják elő mintaként³⁰

²⁸ Utólag épült pl. az áporkai ref. templom karzata. Magát a templomot Jung József építette 1785-ben; „a mostani tornyot a homlokzattal együtt 1837-ben építette Holup Antal soroksári ács. . . . A szerződés szerint Holup köteles a templomot kelet felé 3 öllel meghosszabbítani, s a toldalék fölé tornyot helyezni . . . *El kell készítenie a két bolthajtásos karzatot, meg kell erősítenie az épületet . . .*” (Pest megye műemlékei. I. kötet, p. 227.)

²⁹ A gyöngyösi Rábel Károly (Kisújszállás, Kunszentmiklós, Karcag ref. templom mestere, a debreceni Nagytemplom kivitelezője és több katolikus templom építője) morva származású; a Kecskeméten letelepedett Fischer Boldizsár Vácon át valószínűleg Bécsből jött (a kecskeméti Nagytemplom pallérja Oswald mellett, az öcsödi ref. templom építője, a hódmezővásárhelyi ref. új templom tervezője); fia, Ágoston építi apja halála után a hódmezővásárhelyi templomot, tervezi és építi Köröstarcsa, Füzesgyarmat, Békésszentandrás, Gyoma, Szentes ref. templomát, az öcsödi ref. templom tornyát, katolikus templomok és világi épületek mellett; az Arad, Békés és Bihar megyében sokat dolgozó id. Czigler Antal szerémségi — családja valószínűleg svájci eredetű (Zádor-Rados i. m. p. 217.).

³⁰ Ennek jellemző példája a szentesi ref. templom építése. Erről írja Pap Lajos a szentesi ref. egyház történetéről szóló kézirat munkájában (1920) túlnyomórészt Kis Bálint már említett krónikájából idézve: „Az 1761-ben épült templom a hívek szaporodásával szűknek bizonyult. Látván ezt az elöljáróság — de másrészt a templom tetőzete, mennyezete is javítást igényelt — elhatározta, hogy a templomot megnagyobbítja. De hogy ez miképpen történjék, abban eleinte nem tudtak megegyezni. Némelyek még egy templom építését javasolták, . . . mások meg gazdasági szempontokból a régi templomnak a toronyig leendő megnagyobbítása mellett foglaltak állást. Ez utóbbi felfogás győzött, ezt látta leghelyesebbnek, legolesőbbnek az elöljáróság is. Áthívták azért Fischer Ágoston kecskeméti kőműves mestert, ki kevéssel azelőtt az öcsödi, köröstarcsai és vásárhelyi templomokat építette, a gyomai pedig keze alatt munkában volt. Fischer megértvén az elöljáróság szándékát, nem hagyta azt helybe, mivel a templom így hosszú, keskeny, formátlan lenne, hanem hosszában és szélességében megnagyobbított, alkalmas, jól proportionált templom építését javasolta, sőt kijelentette, hogy ő a toldást mint mesterséget gyalázó munkát nem is vállalja. Mielőtt a presbitérium az ügyben döntött volna, más építőmester tanácsát is kikérték. Áthívták Hódmezővásárhelyről Jaurnik Ferencet, aki a fiúiskolát is építette. Ez a kitoldást helyben hagyta és arra tervezetet és költségvetést készített. 1807 év tavaszán ezen terv szerint hozzá is fogtak az építkezéshez, a fun-

— ők képviselik a népi gondolkodásnak a hagyományoshoz való szívós ragaszkodását. Természetesen nem arról van szó, hogy az építőmesternek a vályog- vagy paticstemplomokat kellett másolnia (hiszen mindig az volt a cél, hogy felülmúlják, elfeledtessék a régi rozoga templomot) — hanem arról, hogy ezeknek az igénytelen kis építményeknek a hagyomány kialakításában és megőrzésében óriási szerepük volt, s a legnagyobb kőtemplom építője sem tehetta meg, hogy külföldi tanultsága nyomán a gyülekezetet a helyi hagyománytól eltérő alapszerkezetű templom építésére rávegye. Jung József, a morvaországi tanultságú, nagyszabású katolikus templomokat is építő mester Pest környéki említett református templomait kizárólag a hagyományos formában tervezte, „rajzolta” meg; később az ugyancsak morva származású Rábel Károly, a (valószínűleg) bécsi Fischer Boldizsár és fia, Ágoston vagy a szerémségi Czigler Antal sem tért el egyetlen református templománál sem ettől a típustól, s Péchy sem tudta keresztülvinni Debrecenben centrális terve teljes megvalósítását. Természetesen ebben a periódusban a katolikus templomok hatásával is számolnunk kell: mivel katolikus templomaink nagy része is hosszahajós elrendezésű volt, ezeknek technikai megoldásait változtatás nélkül alkalmazhatták a protestáns templomok. Épületszerkezeti, technikai megoldások szempontjából nem is lehet külön „katolikus” és „protestáns” építészetről beszélni. A különbség történeti jellegű; elsősorban a belső tér történetében, a belső tér elemeinek, és ezek térbe rendeződésének kialakulásában van meg. A katolikus templomok hatása abban áll, hogy e belső térnek a kőépítészetben való megjelenését segítette; a már meglevő hagyományhoz kapcsolódott, annak megerősítését jelentette. S ha végül megvizsgáljuk a protestáns templomoknak mestereik által szívesen és gyakran alkalmazott plasztikai díszítését, a hagyományos templomtípus erejének, s a népi rétegeken át vezető fejlődésének újabb bizonyítékait találjuk meg.

Épületplasztika

A kőépítéssel együtt jelennek meg az épületplasztikai díszítések, melyeknek mennyisége és jelentősége, a protestáns felfogásnak megfelelően, sokkal kisebb, alkalmazásuk szűkebb körű, mint a katolikus templomépítészetben. Témánk szempontjából azonban nagyon fontosak. Először is azért, mert az idegenből jött barokk, copf és klasszicista díszítőformákat a protestáns templomtípus szinte magától értetődő erővel és természetességgel asszimilálta. Figurális szobrászat természetesen nincsen, a homlokzatokon még az üres falfélke is alig szerepel; s a díszítések is csak egy-egy meghatározott épületrészre korlátozódnak: a templom külsején az ajtókeretezésre és a toronyot, s esetleg a homlokzatot tagoló pilaszterek fejezeteire; belül a falpillé-

damentomot a földszínig lerakták, akkor azonban téglá hiánya miatt az építkezést beszüntették.

Míg az egyház a tégláégetéssel bajlódott, az előljáróság jobban meggondolván a dolgot, egy nagy egyházi gyűlést hívott össze, melyen az előkelőbb lakosok közül is sokan jelen voltak s ez azt a határozatot hozta, hogy Fischer tanácsa szerint építtessék fel a templom. Meg is bízták őt, hogy a *gyomai templom formájára* 24 öl hosszú és 12 öl széles tervet készítsen. Ezt el is fogadták.” (Az 1805-ös gyomai templomépítési szerződésben kikötött méretek: 23 öl 2 láb hosszú, 11 öl széles a templom.)



25. Szabadszállás, a református templom bejárata



26. Szentés, a református templom bejárata



27. Dömsöd, a református templom bejárata



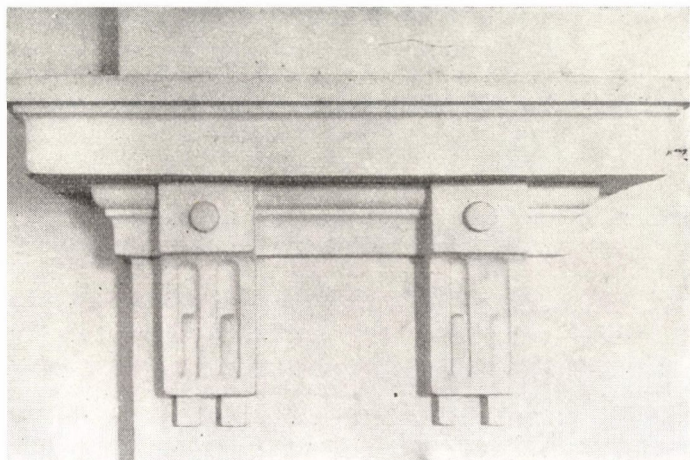
28. Gomba, a református templom bejárata

rek pilaszterfőire, a karzatok mellvédjére és a szószékre (ha az kőből épült). E templomok építésével kapcsolatos fennmaradt írásokban mindig az építőmester neve szerepel a templom díszítésével kapcsolatban: a díszítések megtervezése az ő munkája. Ezek nagy változatosságot nem mutatnak, de egyszerűségükben is nagyon szépek, arányaik nemesekek, tiszták. Szabadszállás, Szentes, Dömsöd, Gomba későbarokk kőkeretű templombejárata a bizonyíték erre; belső díszítésben Szabadszállás, Kunszentmiklós, Hódmezővásárhely (újtemplom) a legkiemelkedőbb, de egyáltalán nem egyedülálló példák (25–37). A hódmezővásárhelyi református újtemplom egyébként későbarokk külső kiépítését tekintve is a legkiválóbbak egyike; ez a magas művészi minőség azonban inkább az építőmester, Fischer Boldizsár tehetségére s az építetők jó ízlésére utal, s a tárgyalt templomok vonatkozásában nem tipikus jelenség. Tipikus viszont az — s ez utal a templomtípus asszimiláló erejére —, hogy a későbarokk, copf és klasszicista díszítő motívumok élnek ezekben a templomokban, sőt, egymás mellett élnek, a XIX. század első felében is, és jellegzetesen helyi ízü összhatásban oldódnak fel.

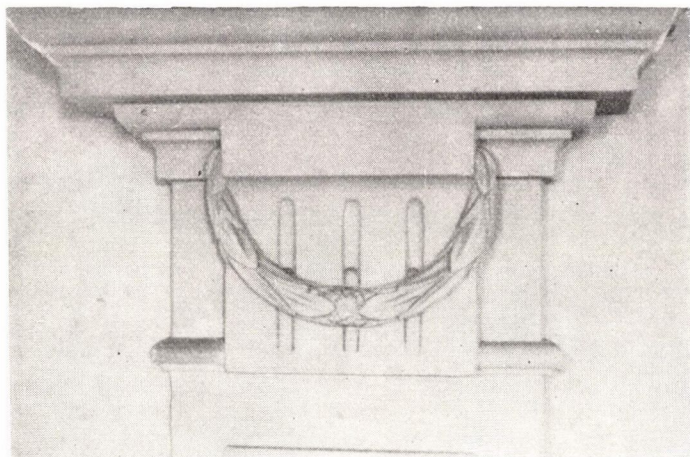
Másrészt azért is fontosak számunkra e templomok díszítései, mert abban a jelenségben, hogy csak meghatározott épületrészek (karzattömlvéd, pilaszterfők, szószék) alkalmaztatnak, s a hatalmas falfelületeket és boltozatokat fehérre meszelten üresen hagyják (24), a korábbi vályog-paticstemplomok díszítési alapelveinek továbbélését látjuk; s ebben nemcsak a reformációnak a templombelső egyszerűségét hangsúlyozó tanítása érvényesül, hanem a magyar népi építészetnek az a jellemvonása is, hogy temploma és háza falát fehérre meszeli, s faragott vagy festett díszítést csak a faltól anyagában vagy szerkezetében világosan elkülönülő épületrészek (nyíláskeret, famennyezet, karzat, szószék) alkalmaz. Így tehát a díszítések módja is e templomtípusnak a népi rétegeken keresztülmenő fejlődésére utal.

*

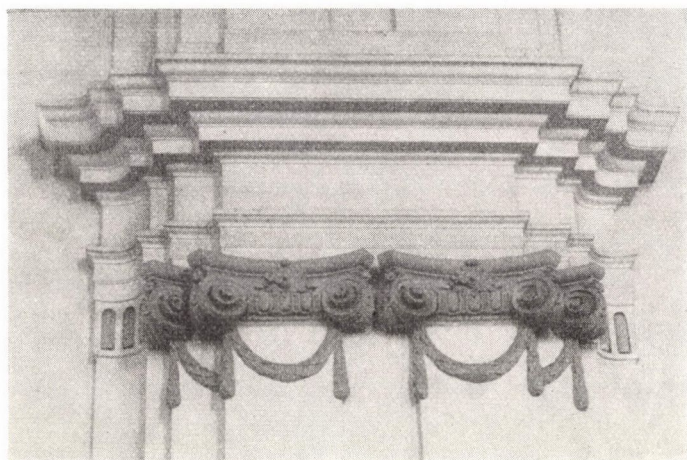
A XVIII. század második és a XIX. század első felének protestáns templomtípusa tehát egy olyan fejlődés eredménye, mely a népi építészetet keresztülvezetve őrizte meg a középkori falusi templomépítéssel való kontinuitását, s így jutott el a városi, a polgári, a „nagy” építészetbe. Itt már újra hatott rá a korabeli katolikus templomok példája, de egyeduralmának szívósságában a legerősebb tényező a korábbi évszázadokban kialakult, a népiéből is táplálkozó hagyomány. Ez azt jelenti, hogy a tákosi vagy a mándi tapasztottfalú, famennyezetes kis templom és a Hild József által monumentális klasszicizmusban épített kunhegyesi református templom vagy Czigler Antal hatalmas méretű békéscsabai evangélikus Nagytemploma valahol lényegükben, szerkezetükben rokonok, ugyanannak a nemzeti építészetnek részei; s értékben, rangban csak annyi különbség van közöttük, mint egy család gyermek és felnőtt tagjai között. Szerkezeti rokonságon most nem fal- és födém szerkezeteket értünk, hanem sokkal átfogóbb értelemben az épület egyes funkcionális részeinek, a hívek befogadására szolgáló belső térnek, a karzatoknak s a szószéknek egymással való összefüggését, térbeli elhelyezkedését, azaz tér-szerkezetet. A vizsgált templomtípusra jellemző tér-szerkezet kifejlődése pedig ezekben az igénytelen kis templomokban indult el, s ezek szilárdították hagyományossá. Ezt a jelenséget nagyon erősen ki kell emelnünk, mert a kutatás figyel-



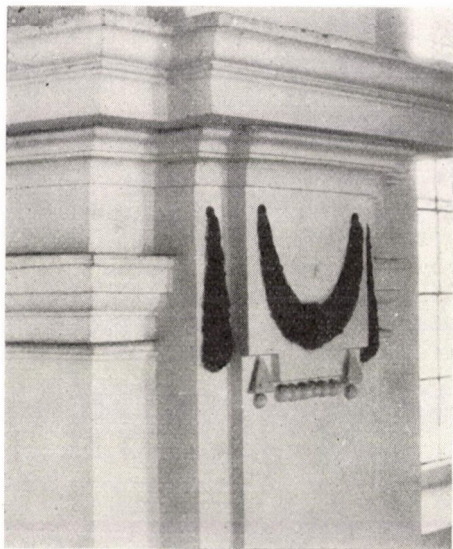
29. Szabadszállás,
református templom



30. Kunszentmiklós,
református templom



31. Hódmezővásárhely
református új-
templom



32. Köröstarcsa, református templom



33. Mezőberény, II. ker. evangélikus templom

mét eddig elkerülte. A népi és faépítészetnek, általában az egyszerűbb, ősi építőformáknak századunkban fellendült kutatása nálunk is foglalkozott eredet-kérdésekkel, megpróbálta szétválasztani az ősi népi elemeket a ráarakódott újabb hatásoktól, kereste a népi építészetbe asszimilálódott „nagy” építészeti hatásokat, más népek kultúrájának hatását, vizsgálta a változatokat és megállapított esztétikai értékeket; de az a lehetőség, hogy a népi építészet — ritka esetben — komolyabb mértékben is hathat a „nagy” építészetre, csak nagyon halványan vetődött fel: a két építészeti réteg kapcsolatáról szólva Bierbauer Virgil volt az, aki ezt a kapcsolatot „összehajlás”-nak is nevezte, s nem csupán a „nagy” építészetnek a népi rétegekig való „alászállásáról” beszélt, az összehajlást természetesen ritka jelenségnek, inkább csak lehetőségnek minősítve.³¹ Témánk vizsgálata egy ilyen ritka esetet mutatott meg: A XVIII. század második felében a népi építészet egy vékony, de termékeny ágon visszahajlott a kőépítészetbe, hatott arra; s ez az ág éppen a protestáns templomépítészet, elsősorban az Alföldön. Ennek a hatásnak a következménye az, hogy 1770 után Jung, Rábel, Fischer, Czigler protestáns templomai helyi, nemzeti jellemvonásokat mutatnak; s az e mesterek által bár jó ízléssel, mértéktartóan alkalmazott, de mégiscsak idegen eredetű díszítő- és tagolóelemeket nagy rugalmassággal és természetességgel asszimilálta ez a templomtípus, egymás mellett is egységesen éltetve különböző stíluskorszakok motí-

³¹ „A magyar város és a magyar falu két egészen különböző építőmódszerrel él, az egyik az iskolás, a másik az ősi építésnek módjával. A sajátos az, hogy a kettő minőkevessé, minő elenyésző mértékben érintkezik egymással. Két különálló kultúrvilág ez, melyek párhuzamosan haladnak, melyek csak a legritkább esetben hajlanak össze egymás felé.” (Bierbauer Virgil: A magyar építészet két rétege. Magyarságtudomány, II. évf. — 1936, p. 264 — 72; az idézett rész p. 270.)

vumait; s ebben a folyamatban éppúgy a nemzeti építészet kialakulását figyelhetjük meg, mint a központ, Pest mestereinek munkásságában.

Technikailag új feladatot a protestáns templomtípus, a hosszahajóhoz való ragaszkodása következtében nem vetett fel; nem kellett eltérnie a katolikus templomok épületszerkezeti megoldásaitól. Mivel azonban a protestáns felfogás, főleg a belső térben nagyon kevés díszítést tűrt, a fehérre meszelt falak, boltozatok, az egész belső tér hatása — a már tárgyalt alaprajzi és karzattmegoldásokon túl — elsősorban a jó arányoktól, a jól elosztott, értelmes szerkezeti funkciót is viselő tagolóelemektől függött. A protestáns templom belsejében a tiszta építészeti formák érvényesülnek: fal, pillér, heveder, boltozat. Nincs mennyezetfestés, nincs stukkóborítás, nincs aranyozás; a pillérek, párkányok felületének egyszerű tagolása, a hasonlóan egyszerű díszítések alkalmazása még optikailag sem tud javítani, ha rosszak a térhatást meghatározó szerkezeti elemek arányai. Jobb térérzéklet, jobb arányérzéklet kíván tehát a dísztelenebb protestáns templom, s ezt hozta új feladatként a XVIII. század végén fellendülő protestáns templomépítészeti. Az egyes emlékeket részletesen is megvizsgálva meg kell állapítanunk, hogy ritkán sikerült ezt a feladatot a külső és a belső kiképzésben egyaránt sikeresen megoldani (talán Hódmezővásárhely református újtemploma a legszebb példa) — de a megoldásért való küzdelemben előbbre jutott ez az építészet, s alkotásai egyszerűségükben is — vagy talán éppen ezért — szépek. A nagy, tiszta stílus kategóriák szempontjából vizsgálva természetesen nagyon provinciálisak, nem zseniális építészeti alkotásai; de provinciális jellegük, néha esetlenségük, vaskosságuk is beleépül abba a sajátos, egységes, jellegzetesen helyi ízű esztétikumba, mely a mi számunkra e templomok legfőbb vonzóerejét jelenti.

II. A városi és egyházi élet kapcsolata; a nagytemplom-típus kialakulása

A protestáns templomtípus elsősorban a belső tér szerkezete, beosztása, díszítése alapján különül el; eredetére, fejlődésére, történeti és művészi jelentőségének kérdésére főleg ezeknek a tényezőknek a vizsgálata adott



34. Szentes, református templom



35. Köröstarcsa, református templom

feleletet. A futólag érintett külső díszítéseken túl azonban e templomok arányait, léptékét, városbeli elhelyezkedését, egész külső összhatását vizsgálva az Alföld építészetének a protestáns templomtípusnál szélesebb kérdésfeltevéséhez, a templomépítészet társadalmi háttérének problémáihoz jutunk el. A két témakör mégis szorosan összefügg, mert e kérdésfeltevés szempontjából legérdekesebb példák nagy része a protestáns templomtípushoz tartozik.

Magyarországon az irodalom után az építészet volt az a művészeti ág, amelyben a legközvetlenebbül tükröződtek a társadalmi mozgások. Míg azonban az irodalomban ezek közvetlenül politikai értelemben jelentkeztek, az építészetben elsősorban gazdasági, szociológiai, és — mivel nagyrészt templomépítészetről van szó — vallási problémák tükröződtek. Ezeknek kapcsolatait, művészettörténeti vonatkozásait keressük.

A városi és az egyházi élet összekapcsolódása

A török kiűzése utáni időben az Alföld elnéptelenedett vidékei a jobbágyvándorlás s a telepítések útján újra lassan benépesültek, s megindult a mezővárosok fejlődése is. Az itt kialakuló városok azonban nem városok a szó nyugat-európai értelmében; lakosságuk sajátos paraszt-polgári fejlődésen megy keresztül, s kialakul az a réteg, amelyet „cívisek”-nek szoktunk nevezni. Különösen kedvező feltételeket kapott ez a fejlődés a Jászságban, a Kiskunságban és a Nagykunságban, mert ezeknek a területeknek jobbágyosorba került

lakossága 1745-ben megváltotta magát.³² A redempciót engedélyező királyi oklevél 1745. május 6-án kelt, s megerősítette a jászkunok régi kiváltságait, s újakat is adományozott. Ezek közül számunkra a legérdekesebb az, hogy az e kerületekhez tartozó városok római katolikus lakosságának kegyúri jogokat adományozott, oly módon, hogy megüresedett parókiájukra maguk választhatnak plébánost, akit az egyházi szokásokhoz híven kell a püspöknek bemutatni. Így ott, ahol a lakosság egésze vagy nagyobb hányada katolikus, a kegyúr tulajdonképpen maga a város; a bírák és elöljárók, a város vezetősége mint a lakosság képviselője, gyakorolja a kegyúri jogokat. S gyakorlatilag ugyanez a helyzet — bár nem beszélünk „kegyúri jog”-ról — a protestáns városokban; sőt, ezekben a város és az egyház szervezete még jobban összefonódik, s a szétválás csak a XIX. század elején indul meg. Tudjuk például, hogy Hódmezővásárhelyen szokás volt az 1780-as években, hogy a református egyház vezetősége a városházánál tartotta gyűléseit;³³ Gyomán 1805-ben a város és az egyház vezetői együtt kötik meg a templomépítési szerződést Fischer Ágostonnal,³⁴ Szentesen a város és az egyház elöljárósága 1770-ben még közös volt,³⁵ s közösen végzik a torony építését, s megelőzőleg a kérvényezést is. Az orosházi evangélikus templom hajóján, az eredeti (ma hátsó) bejárat fölötti egykorú emléktábla a lelkész és a bíró nevét együtt említi:

Isten kegyelméből második
Jósef engedelmeiből épített ez a
haz aldot légy oh Oroshaz
MDCCLXXXVI esztend

T Simonides Janos P Szalay Gy B alatt (= tiszteletes Simonides János pap, Szalay Gy bíró alatt). Kiskunhalason az 1772-es templomépítkezést megőrkítő tábla szerint (ma a főbejárat fölött): „ezen templomot a helvét hitvalláson levő halasi tanács és nép nagyobbította meg az 1772 évben.” Mindezek a példák éppen a protestáns templomépítéssel kapcsolatban bizonyítják a városok és az egyház szervezeti összekapcsolódását. A legjellemzőbb azonban ebből a szempontból az az eset, amely Békésen történt 1833-ban. „Csávás Mihály . . . bíróvá választatván, a presbiteri esküt megtagadta . . .” noha az „akkori gyakorlat szerint a községi elöljáróság tagjai egyúttal tagjai voltak a presbitériumnak is, és tartoztak letenni a presbiteri esküt”. A dologból nagy „Csávás-ügy” lett, s végül a megyei törvényszék döntése „Csávás Mihály bírót hivatalából kitette és . . . azonnal a megyei börtönbe vitette”³⁶. Tehát még a XIX. század harmincas éveiben is igen erős volt a város vagy község és az ott többségben levő egyház szervezeti összefonódása. Ugyanakkor a szétválás tünetei is jelentkeztek már ezzel párhuzamosan, a század elejétől kezdve. Békésen 1813-ban az egyház külön pecsétet készítettett „Békési ref. sz. Ecclesia pecsét. 1813”. körirattal; ezt megelőzőleg az egyházi iratokat is a város pecsétjével látták el.³⁷

³² I. Lipót 1702-ben zálogosította el a jászkun területet a német lovagrendnek; ezt a helyzetet oldotta fel a redempció.

³³ Szeremlei i. m., p. 257.

³⁴ Harsányi i. m., a ref. templom építésére vonatkozó fejezet

³⁵ Sima László i. m. p. 295.

³⁶ Durkó Antal i. m. p. 111.

³⁷ Durkó Antal i. m. p. 109.



36. Szabadszállás, református templom



37. Békésszentandrás, református templom

A templom a város életében. A nagytemplom-típus

A város és az egyház szervezeti összefonódása a XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében az építészet szempontjából nagyon jelentős. A templomok, elsősorban a tornyok meghatározták a városképet, uralkodtak azon, s nagyon jól érezték és tudták ezt a város lakói, elsősorban az építettő, a városi-egyházi elöljáróság. A templom tornya a várostorony funkcióját is betölti (erről részletesebben is lesz szó) s így a templom épülete nemcsak egyházi, hanem városi-polgári célokat is szolgált. A város maga inkább egy hatalmas falu — rendszerint nagy területen sok földszintes ház, emeletes alig — s annál jobban kiemelkedik egy-egy templom; maga a templomtest is, de főleg a torony. Akár válogatás nélkül is vehetünk néhány példát XVIII—XIX. századi céhlevelekről, városképekről. Szinte kivétel nélkül jellemző ezekre a teljes jellegtellenül ábrázolt apró házak tömegéből kiemelkedő templomoknak, főleg azok tornyainak részletesen kidolgozott, azonosítható, pontos rajza. A városkép jellegét, sőt, a város város-jellegét ezek az épületek határozták meg. Egy-egy templom vagy torony építése — főleg ott, ahol nagyjából azonos vallású a lakosság — az egész város ügye, s a város lakói sokszor és szívesen dolgoznak „társadalmi munkában” is. Az elkészült épület azután az egész város büszkeségének tárgya lesz. Gyakran bevallott cél valamely szomszédos város megelőzése a templom méreteivel, szépségével. Szentesen előírja az építettő gyülekezet vezetősége, hogy a templom mintája a gyomai református templom legyen, de nagyobb méreteket határoznak meg. Kiskunmajsán a katolikus templom építésekor kikötik Rábelnek, hogy a templom falai egy öllel magasabbak legyenek a kiskundorozsmai templom falainál.³⁸ A templomok nagysága, hatása a város erejének, gazdagságának szimbóluma, s ezzel egysorban az építő gyülekezet alkotóerejének jelképe is. Különösen erős ez a jelképiség a protestáns templomépítészetben, mely 1781 után szabad lehetőségeket kapva a maga módján azonnal versenyre kel a katolikus építészettel. Ennek megnyilvánulását látjuk a nagy méretekre való törekvésben is (nemcsak a szomszéd várost, hanem a másik felekezetet is felülmúlni!), de főleg abban, hogy a belső kiképzésben tudatosan egyszerű protestáns templomok közül nem egy külső kialakításában szokatlanul díszes, reprezentatív jellegű. Ilyen a hódmezővásárhelyi református újtemplom, a mezőberényi II. kerületi s a tótkomlói evangélikus templom, melyeknek külső falfülkés kiképzésével külön tanulmányban kívánunk foglalkozni (9, 41). Talán a legjellemzőbb, de mindenképpen tipikus példaként ismertetjük a füzesgyarmati református templom építésének körülményeit.

Gacsári István füzesgyarmati lelkész részletesen és nagy lelkesedéssel ír a templomról, 1836-ból származó „Füzesgyarmati Krónika”-jában.³⁹ Ebből tudjuk, hogy a templom alapkövét 1798-ban tették le, s 1803-ban szentelték fel. A krónika szavai szerint a füzesgyarmati hívek „... önnön költségeiken felállították s létrehozták ama közöttünk díszlő, ékes, bámúlatos, különös remek idomú templomot, mely mindeneknek figyelmét s megtekintését megérdemli. Építői voltak ennek: Fischer Ágoston kecskeméti kőműves meister,

³⁸ A kiskunmajsai plébánia Historia Domusában olvasható Zsidó Péter cikke, mely öt folytatásban jelent meg a Kunsági Hírlapban, s okleveles adatok alapján foglalja össze a templom történetét.

³⁹ Kéziratát a füzesgyarmati ref. lelkészi hivatal őrzi.



38. Öcsöd, református templom



39. Füzesgyarmat, református templom

ki azt a kecskeméti nagy Catholicum Templomnak formája szerint rajzolta s készítette. Ácsmester Novák Gergely . . .”

A templom valóban impozáns hatású, s az idézett krónika-részlet több szempontból is nagyon érdekes. Egyrészt a büszkeség, a templomhoz fűződő érzelmek kifejeződése miatt. Másodsor: a kecskeméti Nagytemplom mint minta, nyilvánvalóan nem Gacsári megállapítása vagy utólagos felfedezése, hanem a gyülekezet vezetősége írta elő a mesternek. Itt azonban az a kérdés, mit értettek azon, hogy „a kecskeméti nagy Catholicum Templomnak formája szerint”. A hasonló jellegű minta-előírás Szentés—Gyoma esetében teljes egyezést eredményez az alaprajzi elrendezésben, belső tagolásban; majdnem teljes egyezést a méretekben, s alig van különbség a külső kiképzésben s a díszítőelemek alkalmazásában. Fűzesgyarmaton azonban ilyen igény már eleve fel sem merülhetett: sem méreteiben, sem külső-belső kiképzésében nem követhette a mintául kijelölt templom gazdagságát, hiszen erre a gyülekezetnek nem volt szüksége, s főleg nem volt anyagi ereje. Miben követi tehát a kecskeméti Nagytemplomot a fűzesgyarmati református templom, s miben láthatta az építtető gyülekezet, a kortárs szemlélő, a krónikaíró a hasonlóságot?

Csakis abban, hogy a fűzesgyarmati templom homlokzatának beosztása, a torony, az egyes részeknek egymáshoz és az egészhez való aránya, a torony és a templomtest tömegeloszlása, az oldalhomlokzatok kiképzése — kisebb, lefokozott formában — valóban emlékeztet Kecskemétre; de sokkal fontosabb, hogy mindez a maga környezetében ugyanazt az impozáns hatást teszi, mint a kecskeméti Nagytemplom; azaz abban hasonlítanak, amit így nevezhetnénk: „nagytemplom-jelleg”. A fűzesgyarmati templom ugyanúgy a főtéren áll, ugyanúgy kiemelkedik környezetéből, ugyanúgy uralkodik tömeghatásával a körülötte levő épületeken, mint a kecskeméti; a gyülekezet vezetősége ezt a jelleget, ezt a hatást kívánta meg az épülő templomtól, mikor a mintát előírta (39). S mivel az építőmester a feladatot jó érzékkel oldotta meg, ezért érezhette a kortárs, a későbbi s talán a mai szemlélő is valóban hasonlóknak a két templomot, annak ellenére, hogy méretekben, díszítésekben, részletképzésben nagyon kevés kapcsolat van közöttük, s valójában egy sokkal „kisebb nagytemplomról” van szó Fűzesgyarmaton.

A „nagytemplom” kifejezés nyilvánvalóan azokban a városokban született és terjedt el, amelyekben több kisebb mellett egy kiemelkedő templom volt; de úgy látszik, hogy e néven egy, alföldi városainkra jellemző templomtípust foglalhatunk össze, a XVIII. század második és a XIX. század első felében. Egyik késői és tipikus példája ennek a békéscsabai evangélikus Nagytemplom, mely éppúgy jelképe az „evangélikus Róma” öntudatának, mint ahogy a debreceni Nagytemplom a „kálvinista Rómáé”. Korábbi a jászberényi Nagyboldogasszony Főtemplom s a kecskeméti Nagytemplom, a típus katolikus csúcsai; de ide tartozik Szentés, Gyoma református nagytemploma, a hódmezővásárhelyi ref. újtemplom; és sok kisebb város, sőt falu is, ahol ha nem is élt a „nagytemplom” elnevezés, de éltek ugyanazok a „cívisek”, megvoltak ugyanazok a körülmények, s hatott a nagyobb városok példája is, s így az építkezések feltételei is ugyanazok voltak; s a felépült kisebb méretű templom a kisváros vagy falu lakói számára is ugyanazt a jelentést hordozta, mint a nagyobb városok nagytemplomai — ennek példájaként emeltük ki a fűzesgyarmati templomot (38—41).

Természetesen az is érthető, hogy a nagytemplom-típus korábbi példái (a nagykőrösit kivéve) katolikusak, s a jellegzetes katolikus nagytemplomokat



40. Gyoma, református templom



41. Tótkomlós, evangélikus templom

kiegészítő kisebb példák főleg a szinte teljesen katolikus Jászság területén található (Jászsalsószentgyörgy, Jászárokszállás, Jászdózsa, Jásztelek, Jászladány). A Jászság ugyanúgy redemptus terület, mint a jónéhány teljesen református várossal bíró Nagy- és Kiskunság, s a mezővárosi fejlődésnek itt is ugyanolyan kedvező feltételei voltak; s mivel a katolikus építkezéseket nem korlátozták, a nagytemplom-típus példái már 1781 előtt megjelentek.⁴⁰

A torony jelentősége

Már volt szó arról, hogy ezekben az építkezésekben különös hangsúlyt kap a torony, s ezt a jelenséget is városfejlődési és vallási szempontokból kell megvizsgálunk.

A középkori európai városokban a dóm és a hozzá tartozó torony (Firenze, Siena) szinte a város jelképévé vált, s ugyanennek a jelenségnek elkésett, provinciális változata az Alföldön a nagytemplom-típus. Azonban e fejlett nyugati városokban a főtemplommal legalábbis egyenrangú város-szimbólum a reprezentatív, rendszerint tornyos városháza is; viszont az elkésett fejlődésű alföldi mezővárosokban a nagytemplom felépítése is a legnagyobb erőfeszítést igényelte, s a tárgyalt időszakban díszes, tornyos, a templommal egyenrangú városháza nem épül. A nagykőrösi városháza kis tornya a református templom tornya mellett apró méreteinek kedvességével és harmóniájával tűnik ki, de a várostorony funkcióját itt is, mint a többi alföldi városban, teljes mértékben a templomtorony teljesíti, jelképileg és gyakorlatilag egyaránt. A „toronyiránt” kifejezés kézenfekvő etimológiai magyarázata nálunk csak templomtornyokhoz kapcsolható. Tessedik Sámuel írja „Szarvasi nevezetességek” c. munkájában, hogy 1746-ban „... az első torony épül, csak fából ugyan, mert téglából építeni nem engedték, mégis messziről fel lehetett ismerni s a környék más tornyaitól megkülönböztetni”.⁴¹ Említettük már, hogy a városképi ábrázolásokon a tornyok rajza van részletesen, azonosíthatóan kidolgozva: ezek voltak a város ismertetőjegyei a messziről jövő számára. A templomtorony város-jelképi szerepére utal a hódmezővásárhelyi református ótemplom 1714-ben épült tornya, melynek homlokzatába a város feliratos címerét illesztették.⁴²

A várostorony gyakorlati funkciója az volt, hogy állandó őrség tartózkodott a tetején, figyelve a várost és környékét. Az alföldi városokban ezt a szerepet is a templomtorony látja el, s az őrség első feladata a legfőbb ellenesség, a tűz vigyázása. A torony felső emeletén, a harangházon rendszerint külön kis szobát képeznek ki erre a célra, s gyakran építenek toronykörüljárót, „sétálót” is. Orosházán az evangélikusok, még a türelmi rendelet előtt, csak úgy kaptak engedélyt a toronyépítésre, hogy a tervezett harangtornyot egyben várostoronynak kellett építeniük: a templomtól külön álló, körüljárós erkélyes toronyként. (Ezt ők jó érzékkel a templom homlokzatához igen közel, a hajó

⁴⁰ Jászsalsószentgyörgy: 1793, Jásztelek: 1759–65, Jászárokszállás: 1767, Jászdózsa 1790, Jászladány 1757. (Genthon István: Magyarország művészeti emlékei, II. Bp. 1961. p. 138, 139, 142, 143.)

⁴¹ Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek. Sajtó alá rendezte Nádor Jenő. A Magyarországtudomány könyvei, Bp. 1938. p. 29–30.

⁴² Szeremleli Sámuel: A hódmezővásárhelyi református templomok építésének története. Hódmezővásárhely, 1914. p. 5.

hossztengelyében helyezték el úgy, hogy később a hajó kis kibővítése által könnyen egybeépítették, s így nyerte a templom mai alakját.⁴³⁾ 1773-ban a szentesiek a következő indokokkal kérnek engedélyt a református torony megmagasítására: „A város megnagyobbodott, és a lakosság a csaknem két és fél öl magasban levő harangok szavát meg nem hallhatja . . .” és szükséges, hogy „más városok példája szerént az egész városra vigyázó strázsálók legyenek a toronyban.”⁴⁴ Kisújszálláson 1788-ban vállalja Rábel a torony magasztását, s ezzel kapcsolatban írja a város monográfiájában Kiss Géza, hogy „a tornyot egyébként a város őrhelynek tekintette és javításáról mindig ő gondoskodott.”⁴⁵ Ugyanígy volt Hódmezővásárhelyen, ahol a református újtemplom építési költségei közül „a toronyór szobája és sétálója költségeit (1714 frt) a város az uraság engedelmeivel utólagosan megtérítette.”⁴⁶ Tótkomlóson a templom megépítése után pár évvel, Békésen 1852-ben, Törökszentmiklóson 1882-ben épült a már álló torony körüljárója a tűzország számára.⁴⁷ A torony-nak a település életében betöltött szerepe tehát később is változatlan jelentőségű, egészen napjainkig.

E praktikus funkcion túl a torony a városi — s ami ezzel sokszor egyenértékű —, a felekezeti büszkeség tárgya, s gyakran lett felekezeti ellentétek témájává. Az említett hódmezővásárhelyi ótemplom építésekor a váci püspöki helynök óvást emelt az erős toronyépítkezés ellen, s csak hosszas huza-vona után sikerül befejezni a munkát, 1720-ban.⁴⁸ Később, amikor a protestáns felekezetek templomépítéseit megtiltották, illetve királyi engedélyhez kötötték, a gyülekezetek legfőbb vágya a toronyépítés volt; tanulmányunk első részében idézett példa, a szentesi reformátusok toronyépítésének története mutatja, hogy milyen szívesen igyekeztek megragadni minden lehetőséget.

Az idézettekén kívül még számtalan példa bizonyítja, hogy a Habsburg-politika célja, a protestáns vallások korlátozása az építkezések korlátozásában találta meg egyik eszközét. E korlátozások tartalma, lényege viszont nagyon fontos, éppen az építészet jelképi jelentősége szempontjából. A kis vályog- vagy fatemplomok építését ugyanis általában megengedték; az elsődleges módszer tehát nem az volt, hogy megakadályozták az összejövetelket, istentiszteleteket; a protestáns templom gyakorlati funkcióját betölthette. De tornyot, kőtemplomot alig engedélyeztek: lehetőleg minél kevesebb olyan objektum legyen, mely jelképi funkciót is betölt; ne legyen térben messze ható, időben tartós épület, mely a protestánsok erejét hirdetheti, mely nagyságában, szépségében versenyben állhat a katolikus építészettel. Ez magával hozta természetesen azt, hogy a katolikus gyülekezetek nem mulasztottak el élni azzal a lehetőséggel, hogy szabad díszes templomot, messze látszó tornyot építeniük; a katolikus templomépítészet ebben az időben, különösen az Alföldön, sokkal jobban ragaszkodik a toronyhoz, mint más országokban.

⁴³ Kemény—Gyimesi: Evangélikus templomok, Bp. 1944. p. 178—9.

⁴⁴ Sima László i. m. 294.

⁴⁵ Kiss Géza: Kisújszállás története a XVIII. század végéig. Szolnok, 1959. p. 29.

⁴⁶ Szeremlei Sámuel: A hódmezővásárhelyi ref. egyház története, I. p. 266.

⁴⁷ Tótkomlóra vonatkozólag Koppány János tótkomlósi ev. lelkész levélbeli közlése (1965. dec.).

Békésre: Durkó Antal i. m. p. 117.

Törökszentmiklóra: Tóth Sándor: Vázlatok Törökszentmiklós múltjából, Törökszentmiklós, 1957.

⁴⁸ Szeremlei Sámuel: A hódmezővásárhelyi ref. templomok építésének története, 1914. p. 7—8.

Természetes, hogy a protestáns építészet még inkább ragaszkodott a toronyhoz; az 1781 utáni időben mindenütt tornyok, illetve tornyos templomok épülnek, a protestánsok is a lehetőségek teljes kihasználására törekszenek, s ekkor épülnek legnagyobb számban a nagytemplom-típus tiszta példái is. A torony szinte egyetlen esetben sem marad el — e nélkül elképzelhetetlen a templomépítés.

*

Tanulmányunk e második részében felvetett néhány kérdés vizsgálata a nagytemplom-típus kirajzolódásához vezetett. Ez a templomtípus igen jól elhatárolható térben (Alföld, mezővárosok és nagyobb községek) és időben (XVIII. század második és XIX. század első fele); s az e határok között zajló építészeti élet leglényegesebb kérdéseit tartalmazza. Jellemző vonások határolják el a korabeli főúri s a nagy katolikus egyházi építkezésektől is; a nagytemplomok kialakulásának körülményei, jelentőségük és jelentésük is egészen más. Egyrészt egy társadalmi folyamatot, a városi és egyházi élet összefonódását tükrözik, az Alföld városfejlődésének egyik legjellemzőbb jelenségét; másrészt azt mutatják, hogy ebben a helyzetben az építészet nemcsak gyakorlati, funkcionális, hanem jelképi, szimbolikus szerepet is betölt. Ebben pedig egy építészetelméleti, ikonológiai kérdésfeltevés lehetősége is rejlik.

Az I. fejezetben tárgyalt protestáns templomtípus és a II. fejezet nagytemplom-típusa nem azonos fajta szempontok alapján alakult ki vizsgálatunkban: az egyiket építészeti-szerkezeti tényezők határolják el, a másikat a benne tükröződő társadalmi-vallási háttér jellemzi. A protestáns templomtípus tartalmaz kis falusi templomokat is — a nagytemplomok között van katolikus templom és centrális elrendezésű református templom is. Az átfedés, a hosszahajós protestáns nagytemplomok csoportja indokolta egyrészt a kétféle típusnak egy tanulmányban való tárgyalását; másfelől az a tény, hogy mindkét típus vizsgálata ugyanannak az építészeti életnek megismeréséhez vitt közelebb bennünket.